

K 202 277
H 3

ՆԱԿԱԳԵՏԻԿԱՆ
ՆՈՒՆԱԳՐԱՆՈՒՅՑ

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
სოციალურ და კულტურულ ტრადიციათა კოლექტივის
სამეცნიერო-საკოორდინაციო ცენტრი

ტრადიცია და თანამედროვეობა № 19

თ. ონიასური

დაკრძალვის წესები ქართლში
ძველად და ახლა

გამომცემლობა „მეცნიერება“
თბილისი
1987

ქართული ენის შესახებ
ქართული ენის შესახებ

ნაშრომი ეყრდნობა 1947—49 და 1983—84 წლებში ქართული
შეკრებილ ეთნოგრაფიულ მასალას, რაც საშუალებას იძლევა თვალი
გავადევნოთ დაკრძალვის წესებში მომხდარ ცვლილებებს 35 წლის
მანძილზე.

ძველიდან მომდინარე რელიგიური შეხედულებებისა და სარი-
ტუალო ქმედებათა გვერდით, ნაჩვენებია თანამედროვე ყოფაში
არსებული სამგლოვიარო წეს-ჩვეულებები. მათი დადებითი და
უარყოფითი მხარეები. გამოკვლევა საინტერესოა ეთნოგრაფების,
ისტორიკოსებისა და სოციოლოგებისათვის.

სერიის სარედაქციო კოლეგია: საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორეს-
პონდენტი ალ. რობაქიძე (მთავარი რედაქტორი), ისტ. მეცნ. კანდ.
თ. ბერიაშვილი, ფილოს. მეცნ. დოქტ. დ. გეგეშიძე, იურ. მეცნ. დოქტ.
მ. კეკელია (მთ. რედაქტორის მოადგილე), იურ. მეცნ. დოქტ. ვ. ლორია
(მდივანი), ისტ. მეცნ. დოქტ. ვ. შამილაძე.

ნაკვეთის რედაქტორი: ისტორიულ მეცნ. კანდ. ი. სურგულაძე

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. კანდიდატები: ნ. მინდაძე,
დ. გიორგაძე

საქ. სსრ ე. შანიანი
სახ. საბ. რედაქტ.
გ. შანიანი

სკვპ-2000
გვგლოვიარო

202.27

შესავალი

50-იანი წლების მიჯნაზე (1947—48—49 წლებში) ქართლის კომპლექსურ ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში მონაწილეობის დროს, სხვა თემებთან ერთად (ზატის მონები და ქადაგ-მკითხვეები, კოსმოგონია), მასალას ვკრებდი მიცვალებულის კულტზეც. მაშინ ექსპედიციამ იმუშავა შიდა ქართლის თითქმის ყველა რეგიონში (არაგვის ხეობის ქართლი, მუხრანის ველი, მდინარეების — ქსნის, რეხულას, მეჯუღისა და ლიახვის ხეობები). მიცვალებულთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებების შესახებ საგანგებოდ შევკრიბე მასალა 1983—84 წლებშიც მცხეთის, დუშეთის, კასპის, თეთრი წყაროსა და გარდაბნის რაიონებში.

თუ 40-იანი წლების ჩანაწერები ასახავს პერიოდს XIX ს. მეორე ნახევრიდან XX ს. 50-იან წლებამდე, ახალი მასალა თანამედროვე ყოფამდე მიღწეულ ვითარებას გვიჩვენებს. ადრე შეკრებილი და 1983—84 წლების მანძილზე მოპოვებული მასალების ურთიერთშეჯერებისა და შედარების საფუძველზე საკითხის შესწავლა, გარდა თავისთავადი მეცნიერული მნიშვნელობისა, იმითაც არის საინტერესო, რომ თვალი გავადევნოთ თუ რა ტრანსფორმაცია განიცადა კულტის ცალკეულმა ელემენტებმა 50-იანი წლებიდან დღემდე, რა შემორჩა და რა შეიცვალა, რა შეიძლება მივიჩნიოთ დადებით ტრადიციად და რის წინააღმდეგ ავიმადლოთ ხმა.

ვიდრე უშუალოდ საძიებო საკითხებზე გადავიდოდეთ, ორიოდ სიტყვით შევეხებით მიცვალებულის კულტის შესწავლისას ყურადსაღებ ზოგიერთ მომენტს.

ამა თუ იმ ხალხის წეს-ჩვეულებების კვლევის დროს უნდა გავითვალისწინოთ ის ეთნიკური ვითარება, რომელიც შესასწავლი რეგიონისათვისაა დამახასიათებელი. ცნობილია, რომ სხვადასხვა ეთნოსის წარმომადგენელთა ერთად ან მკიდრო მეზობლურად ცხოვრების პირობებში, მოსახლეობის ურთიერთშერევის წყალობით, წეს-ჩვეულებებიც ერთმანეთის გავლენას განიცდიან. ასეთ ვითარებაში ძნელია თავდაპირველი სახით მივაკვლიოთ ამ ეთნოსებისათვის დამახასიათებელ წესებს. მართალია, მეტ-ნაკლები სისრულით ხერხდება ვთქვათ, იმავე ქართლის ქართული მოსახლეობის ტრადიციული წეს-ჩვეულებების აღწერა-დადგენა, მაგრამ მასში გამოირიცხული არ არის არაქართული პლასტების არსებობაც. რომ არაფერი ვთქვათ, საუკუნეთა მან-

ძილზე მიმდინარე მოსახლეობის მიგრაციაზე, უცხო დამპყრობთა მიერ თავისი სარწმუნოებისა და წესის ძალად დამკვიდრების ცდებზე, სპე-
მარისია გავიხსენოთ დიდი ჯგუფების სახით უცხო ტომის ხალხთა ქა-
რთლში ჩამოსახლების ფაქტები. დავასახლებ რამდენიმე მათგანს: ქა-
რთლში მრაველს ცნობით — სპარსეთის მეფე ქაიხოსროს მხარეში¹
ვიწროებული თურქები მცხეთის მამასახლისის შუამდგომლობით ქართ-
ველებს მცხეთის დასავლეთით, სარკინეთში დაუსახლებიათ (III ს.
ჩ. წ.). „და იყვეს ესე თურქნი და ქართველნი ნებისყოფელ ერთმანე-
თისა. მოელოდეს მოსლვასა სპარსთასა, ამაგრებდეს ციხეთა და ქა-
ლაქთა. მას ეამთა შინა სადათაც ვინ მივიდის ძვრის მოქმედთაგან სა-
ბერძნეთით, გინა ასურით ოტებული, გინა ხაზარეთით, ყოველივე და-
იშვეგობრიან ქართველთა, შემწეობისათვის სპარსთა ზედა“². ეს მო-
სახლეობა შეერია ქართულს და თავის წეს-ჩვეულებიდან შეერწყო
მას.

განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით უცხო ეთნოსის საქართველო-
ში დამკვიდრება დაკავშირებულია დავით აღმაშენებლის მიერ ყივ-
ჩალთა 40 000 ოჯახის ჩამოსახლებასთან 1118 წელს. ყივჩალთა ნაწილი
მან „დასახლა შირითადად აღმოსავლეთ საქართველოში, თურქ-სელ-
ჩუკთა შემოსევების შედეგად დაცარიელებულ შიდა ქართლში, ჩრდი-
ლო სომხეთში, ჰერეთში. საქართველოს სასაზღვრო სანაპირო ზოლ-
ში. სადაც მათ მოვალეობას სახელმწიფო საზღვრის გამაგრება შეად-
გენდა“³.

თანდათან გადმოსახლებულებმა ქრისტიანობა მიიღეს: თანაც
ქართული შეითვისეს და ქართველებად იქცნენ „იმ 225 000 გადმოსახ-
ლებულ ყივჩალთაგან არც ერთი მათი შთამომავალი ყივჩალად აღარ
შერჩა, არამედ ყველანი ძალდაუტანებლად, უნებლიედ გაქართველდ-
ნენ“⁴.

დიდი რაოდენობით იყო შიდა ქართლში სომხური მოსახლეობაც.
დავით აღმაშენებელმა ხელმეორედ ააგო ქ. გორი და შიგ სომხები და-
ასახლა⁵.

სომხურ მოსახლეობას მღვდელთმსახურებისათვის მარტო
XX ს. დასაწყისისათვის შიდა ქართლში 133 ეკლესია და 137 მღვდე-
ლი ემსახურებოდა, მრევლი კი 100 000 კაცს აღწევდა⁶.

XIV საუკუნიდან ქართლის მთაში იწყება ოსური ნაკადის შემო-
ღწევა, რომლებიც ჯერ დიდი და პატარა ლიახვის სათავეებთან, ხოლო

1 ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 15.

2 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, თბ., 1979, გვ. 226—227.

3 ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. III, თბ., 1983, გვ. 215—216

4 იქვე, გვ. 218.

5 Л. Меликсетбек, Армяне в Грузии, Кр. Очерк, 1978, с. 150.

უფრო მოგვიანებით ქსნის ხეობის სათავეებში სახლდებიან. დეალური მოსახლეობა ოსური დაფენების ქვეშ ექცევა. ოსური დაფენების ქვეშ მოექცა ადგილზე მოსახლე ქართველობაც რომელთაც ოსებისაგან მიიღეს როგორც სალაპარაკო ენა, ისე ზნე-ჩვეულებები. ქართველთა დაწყებული XVI საუკუნიდან, დღემდე გრძელდებოდა ქართველთა კუნიდანვე თანდათან გაფართოვდა ამ პროცესის მოქმედების არეალი. თუ ქართველთა და გაქართველებულ დეალთა გაოსება წინა საუკუნეებში მხოლოდ მაღალ მთიან ხეობებს მოიცავდა, XIX—XX საუკუნეებში პროცესმა გადმოინაცვლა დაბალმთიან და გარდამავალი ზონისაკენ⁴.

ყოველივე ზემოთქმულიდან თავისთავად იგულისხმება, რომ სხვადასხვა ეთნოსთა შერევა შესაბამის კვალს ტოვებს ამ ხალხთა წეს-ჩვეულებებში.

შიდა ქართლის სოფელთა ნაწილი დღეს ქართველებითა და ოსებით არის დასახლებული. ქართველის ოჯახში მოხვედრილი ოსი დიასახლისი, ბუნებრივია, თავის ტრადიციულ ცოდნასა და რწმენის ელემენტებს შეიტანს ყოფის სხვა მხარეებთან ერთად რელიგიურ წეს-ჩვეულებებშიც. (დღეს ძალიან ძნელია გამოვყოთ კულტის შემადგენელი ელემენტებიდან არაქართული წარმოშობის მონაცემები. ისინი იმდენაუ შესისხლხორცებულია ერთმანეთთან, რომ საგანგებო, ამ კუთხით წარმართული კვლევის გარეშე, მათი გამოცალკეება ჭირს.

გარდა სხვა ეთნოსის ხალხთა ზეგავლენისა, მიცვალებულის კულტში მოწმდება ისეთი შეხედულებები და შესატყვისი წეს-ჩვეულებები, რომლებიც საერთო და დამახასიათებელია ზოგადად ამ კულტისათვის რომელიც გნებათ ხალხში. წეს-ჩვეულებები რელიგიის ადრეული ფორმებიდან იღებს დასაბამს და ყველგან ძირითადად ერთ მიზანს ემსახურება — გარდაცვლილთა სულებზე ზრუნვას, როგორც მათი, ისე საკუთარი კეთილდღეობის მოპოვების მიზნით. (სწენებული წესები ძირითადად ანიმისტურ მსოფლმხედველობას უკავშირდები) ან მაგიურ ქმედებებში გამოიხატება. აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ქრისტიანობის ზეგავლენით ამ კულტში არსებული შეხედულებები და წეს-ჩვეულებები, რაც განსაკუთრებით თავს იჩენს მიცვალებულისადმი განკუთვნილ დღესასწაულებსა და საიქიო ცხოვრების შესახებ არსებულ წარმოდგენებში, ასევე საერთო მოკლენაა.

⁴ ვ. გ. ვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევები, თბ., 1983, გვ. 169—171.

ჩვენი მიზანი ის კი არ არის, გავარკვიოთ, თუ გენეტიკურად სა-
იდან შეიძლება მომდინარეობდეს ესა თუ ის წეს-ჩვეულება, არამედ
ის, თუ როგორ აისახა მათში ადგილობრივი ყოფის ცალკეული მხა-
რეებისათვის დამახასიათებელი ელემენტები, ან რა ქართულ ელემენტ-
ებთან ისინი კულტში. ვაჩვენოთ, ის, რაც ქართველ ხალხს მისთვის
წარმოდგენებში შეუტანია თავიანთი ცხოვრების წესისა და ყოფის
შესაბამისად.

ბარდაცვალების დროს შესასრულებელი წესები

როდესაც შეამჩნევდნენ — ავადმყოფს მორჩენის პირი აღარ ჰქონდა, (სულთმობრძავს სანთელს აუნთებდნენ და ფეხისა და ხელის გულებზე თათლს წაუსვამდნენ სიკვდილი დატკბეს და უტანჯველად მიიბაროს მისი სულიო.) თუ მომაკვდავი მაინც წვალობდა „სული ხორკს არ ეყრებოდა“, ამას მის მიერ სიცოცხლეში ჩადენილი რაიმე ცოდვის მიზეზით ხსნიდნენ და (ცდილობდნენ ისეთი საგანი დაენახებინათ, რისი ცოდვაც შეიძლება მას ჰქონოდა) მაგალითად, გუთნისდედა თუ იყო, ან საქონელს ექცეოდა უდრეიერად, — უღელს, აპეტრსა და სატრეს დაანახებდნენ, თუ მეცხვარე იყო, ჩუმად თავზე მატყლს დააკრებდნენ, მიწის ხარბსა და მიჯნის მოღალატეს — სამინის მიწას ჩაუყრიდნენ, ქალს თითისტარს, მაკრატელს, ძაფს, კვერცხსა და ა. შ. მისცემდნენ ხელში.

ცოდვისა და მადლის პრინციპით მიდგომა სულთმობრძავისათვის გამწელებული სიკვდილის გააზრება, როგორც ჩადენილი ცოდვის შედეგისა, გავრცელებული შეხედულებაა განსაკუთრებით ბარის საქართველოში. ქრისტიანული მცნება ცოდვა-მადლის შესახებ⁷ ხალხის ზნეობისა და ტრადიციის, მისი მსოფლმხედველობის პრიზმითა გადატეხილი და ყოველდღიური ცხოვრების ავ-კარგის დონემდეა დაყვანილი (მიჯნის დარღვევა, მატყლის მოპარვა, კერვის დროს ხელმრულობა, კრუხ-წიწილის ღალატი — საბუდრიდან კვერცხების ამოცლის სახით და ა. შ.). ამ ჩვეულებებიდან საინტერესოა საქონლის, კერძოდ ხარისადმი დამოკიდებულებების საკითხი. (ხარი როგორც მხენელი) როგორც გამწევი ძალა და ამდენად (ოჯახის მარჩენალი, მოვლასა და საგანგებო ზრუნვას მოითხოვდა. საქმარისია გავიხსენოთ როგორ აისახა ხარი ქართულ მითოლოგიასა და ფოლკლორში (ღვთაებათა დაარსების სწქმეში მონაწილეობა, ღვ ძალებთან ბრძოლის ძალა, ცის კაბა-

⁷ მცნება მეექვსედან: — „არ კაც ჰკლა, არ იმრუშო, არ იბარო, არა ცილი სწამო მოყვასსა შენსა წამებითა ცრუთა, არა გული გითქმოდეს ცოლისათვის მოყვასისა შენისა, არცა გული გითქმოდეს სახლისათვის მოყვასისა შენისა, არცა ყანისა მისისა, არცა მონისა მისისა, არა მხველისა მისისა, არცა ხარისა მისისა, არცა კარაულისა მისისა, არცა ყოელისა საცხოვრისისა მისისა, არცა ყოელისა მისთვის, რაიცა იყვეს მოყვასისა შენისა“. საქართველოს ეკლესიის კალენდარი, თბ., 1983, გვ. 422—423.

დონზე ირემთან შეჯიბრების მოტივი. ღვთისაგან ადამიანის შენების ვალდებულება და ა. შ.), მისი როლი რელიგიურ-სოციალური რწმუნების რიტუალებში, რომ ნათელი გახდეს ხარისადმი როგორც საჯარო ცხოველისადმი ხალხის საკრალური დამოკიდებულებების შებლაღვა, მისადმი უდიერი მოპყრობა, გამსჭვინველებების შებლაღვა, მისადმი უდიერი მოპყრობა, და ცოდვად ითვლებოდა და გუთნის-დედის გაძნელებული სიკვდილიც ხარისადმი უდიერი მოპყრობით გამოწვეულ სასჯელად მიიჩნეოდა.)

იმ საგნის დანახვების ფაქტი, რისი ცოდვაც შეიძლება მომაკვდავს ჰქონოდა, ცოდვათა მონანიების, აღსარების დონეზე გადის და მომაკვდავისათვის შენდობის საწინდარია.

გარდაცვალებულს ქვრივი, ხნიერი ქალები მოუვლიდნენ. ქმარ-შვილიანი არ „დაჰკრეფდა“ — ხარალი იცისო დაბანდნენ და ჩააცმევდნენ, ქალს ქალები, ხოლო კაცს კაცები.)

კუბოში ჩასვენებამდე მიცვალებულს ხელ-ფეხს გაუკრავდნენ. შემდეგ კი შეუხსნიდნენ, საიქიოსაც რომ ხელფეხშეკრული არ ყოფილიყო. მსუდრავი ორი სამი დედაკაცი იყო, მათ თუ უჭირდათ, აღლევდნენ მიცვალებულის ტანისამოსს, მის თავთან ნადგამ ღვინის დოქსა და ჯამს. შეიღზე კოლიოს შესთავაზებდნენ ხოლმე, ხარჯებისა და მკვდრის სხვა მოსაგონარ დღეებში კი უსათუოდ დაუძახებდნენ.

შემოსილ მიცვალებულს კუბოში ჩასვენებდნენ და ზედ სუდარას გადააფარებდნენ. მთხრობელთა გადმოცემით, სუდარა ქართლში მიცვალებულისათვის ზემოდან გადასაფარებელ ქსოვილს ეწოდებოდა წინათ ამირიკა იცოდნენო, — გვეუბნებიან მთხრობლები, ახლა ამრეშუმს აფარებენ და სუდარიანად მარხავენო.

საქართველოს სხვა კუთხეებში — კერძოდ დასავლეთ საქართველოში (გურია, სამეგრელო, იმერეთი, სვანეთი) მიცვალებულის გადასაფარებელი კი არ ითვლებოდა სუდარად; არამედ ტილოს ქსოვილი. რომელშიაც მიცვალებულს ახვევდნენ⁸. ეს ქსოვილი მცენარეული ბოქკოსაგან მზადდებოდა.

ჯ. რუხაძეს საგანგებოდ აქვს შესწავლილი დასავლეთ საქართველოში სასუდარე ქსოვილის დამზადებისა და მისი მოხმარების წესი. ირკვევა რომ სასუდარედ იხმარებოდა სელის, კანაფის ან თუთის ხის ლაფანისაგან მოქსოვილი უხეში ქსოვილი, — ტილო, რომელსაც გასანათლავენ და მიცვალებულს ჩაუცმელად შიგ ახვევდნენ. ჯ. რუ-

8 თ. სახოკია, მიცვალებულის კვლბი სამეგრელოში, 1946, გვ. 168; გულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. I, თბ., 1962, გვ. 151; Т. Мангадзе. Народные обычай и поверья Гурицев, СМОМПК, II, 1893, с. 77; ც. ბეზარაშვილი, სვანი ქალის სამოსი, სვანეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, 1970, გვ. 184 — 185.

ხაჲ მიუთითებს მიცვალებულის მიმართ შესრულებული ამ ძველი წესის, პირველ რიგში, უტილიტარულ დანიშნულებაზე და მიიღე-ურ შინაარსსაც ხსნის. იგი ეხება მიცენარეული ტილოს საკულტო და-ნიშნულებას და იმ დასკვნამდის მიდის, რომ მიცვალებულნი ცხოვ-ში ამგვარი ტილოს გამოყენება პრაქტიკულ დანიშნულებას შეესა-თად. გაპირობებული უნდა ყოფილიყო მიცენარეთა (სელი — კანაფი) საკულტო მნიშვნელობით.

აღმოსავლეთ საქართველოში, კერძოდ ქართლში ამ წესზე უნდა მიუთითებდეს თეიმურაზ მეორის „დღისა და ღამის გაბაასებაში და-ცული შემდეგი ცნობა:

„მეცდარსა შეჰმოსვენ მას ყამსა, შემოახვევენ ტილოსა,
ჩააუფებენ კუბოსა ძნელსა არ საადვილოსა“¹⁰.

მაგრამ სელისა და კანაფის ფართო სამეურნეო მნიშვნელობა მაინც დასავლეთ საქართველოსთვის ჩანს დამახასიათებელი და ბუნებრივია, მისი გამოყენება საკულტო დანიშნულებით ამ რეგიონის ეთნოგრაფი-ულ ყოფაში მეტად იჩენდეს თავს¹¹.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთაში სუდარა ცხედრის გასახვევ ხაში ფერის სხვადასხვა ქსოვილს ეწოდებოდა. ეს ფერებია ლურჯი, თეთრი და წითელი¹². ფერთა ამ რიგით განსაზღვრავენ და მასში მიც-ვალებულის გახვევას მკვლევარნი ვერტიკალურ განზომილებაში სამი სკნელის — ზეესკნელის, საშუეოსა და ქვესკნელის რწმენასთან აკავ-შირებენ და ფერთა სიმბოლიკასაც ამ ფერთა შესაბამისად მიიჩნევენ.

ქართლში ამ ვითარების შესატყვისი მასალა არ დასტურდება, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ზოგჯერ თეთრს ლურჯი ან წითელი ფერის სუდარა სცვლიდა.

ძველი წესის თანახმად, თუ მიცვალებული ახალგაზრდა იყო, ჯვრის წერის — გვირგვინის ტანისამოსით შემოსავდნენ და ცოლსაც დაკრძალვამდე გვირგვინის ტანისამოსი უნდა სცმოდა. ზოგიერთ სო-ფელში მოხუცი კაცები კუბოსთვის ინახავდნენ ჯვრისწერის ჩოხა-ახალუხს და იმით იმარხებოდნენ.

ეს წესი საქართველოში საყოველთაოდ გავრცელებული ჩანს. „იქედვე ერთი დღე იყო, როდესაც ადამიანს თეთრი საქორწილო ტანი-სამოსი უნდა ჩაეცვა. ეს იყო ცოლის, თუ ქმრის სიკვდილის დღე. თუ ქმარს ცოლი მოუკვდებოდა, ან პირიქით, დასაფლავების დღეს

9 ა. რ უ ხ ა ძ ე. ხალხური აგრიკულტურა დასავლეთ საქართველოში. თბ., 1976. გვ. 78—81.

10 თ ე ი მ უ რ ა ზ მ ე ო რ ე, დღისა და ღამის გაბაასება. „ჩვენი საუნჯე“, ტ. 5, გვ. 337, თბ., 1962.

11 საყურადღებოა, რომ გულდენშტედტს, რომელსაც აღწერილი აქვს მიცვა-ლებულის ტილოში გახვევის წესი იმერეთში (ხონი), შულავერში უნახავს როგორ მარხავდნენ თეთრ ტილოში ვახვეულ თათარს უკუბოლად.

12 მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. III, 1940.

თეთრი საქორწილო ტანისამოსი უნდა სცმოდა, ე. ი. ის ტანისამოსი, რომელიც ქორწილის დროს ეცვა. ამის შემდეგ იხდიდა ამ ტანისამოსს და იცვამდა შავს¹³.

დ. გიორგაძეს ამ წესის შესახებ მითითებული აქვს: „როდესაც თუშეთში ახალგაზრდა ქალს ქმარი გარდაეცვალა, იგივე საქორწინო ტანსაცმელში გამოწყობილი, სამკაულებით მორთული, მიცვალებულს სასაფლაომდე მიჰყვებოდა. დასაფლავების შემდეგ კი ითალხებოდა“¹⁴.

შესაძლებელია ამ შემთხვევაში ეს წესი უკავშირდებოდეს ქორწინების სიმტკიცეს, მისი გაუყრელობისა და დაურღვევლობის პრინციპს. მეუღლე სიმბოლურად, როგორც მისი პატარძალი, მიჰყვება მიცვალებულს იმავე შეხედულების საფუძველზე, რომლის მიხედვითაც მიცვალებულს ცოცხალ ცხენსაც ატანენ, აღვირით ხელზე გადაცმულს, რათა საიქიოს თავისი საფერზე ჰყავდეს. თუ ოდესღაც მეუღლის ცოცხლად ჩატანება გარდაცვლილისთვის¹⁵ წარმოადგენდა, ერთი მხრივ, იმის გამოხატულებას, რომ მკვდართა სამყაროში გარდაცვლილს ყველაფერი ისევე ჰქონდა, როგორც საქაოს, ხოლო მეორე მხრივ, ეს ჩვეულება საქორწინო კავშირის დაურღვეველობისა და მარადიულობის რწმენის ხაზგასმას წარმოადგენდა, ქართლში ამ შეხედულებასა და რეალურ წესს, სიმბოლური ხასიათი უნდა ჰქონდეს მიღებული. საქორწინო ტანსაცმლით კუბოს კარამდე მისვლა, იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ამქვეყნიური მეუღლე ქორწინების კავშირით არის კუთვნილი მიცვალებულისთვისაც.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიცვალებულის კულტის შესწავლის შედეგად, დ. გიორგაძე აერთიანებს დაკრძალვის დროს შესასრულებელ ერთი რიგის წესებს და წერს: „ხევსურეთსა, ფშავსა და თუშეთში არსებული შეხედულება მიცვალებულის სულზე, როგორც ადამიანის ორეულზე და ამ სულის მატერიალიზაციაზე, რომელიც ანიმისტური რწმენის საფუძველზეა წარმოშობილი, თავს იჩენს დაკრძალვის მთელ რიგ საწესო მოქმედებებში. ასეთებია: მიცვალებულის თავთან მისი კუთვნილი ნივთებისა და სანოვავის დაწყობა, ჯამით ხორბლის, წყლიანი და არაყიანი ჭურჭლების დადგმა, სანთლის ანთება, საფლავში „საგზლის“ გატანება და სხვ¹⁶.

იგივე შეიძლება ითქვას ქართლში დადასტურებულ წესებზე, რომელიც გამოიხატება მიცვალებულის თავთან ხორბლისა და სანოვა-

13 ი. ე. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, თბ., 1962, გვ. 27.

14 დ. გიორგაძე, მიცვალებულთა კულტი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბ., 1976, გვ. 126.

15 თ. სახოკია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 178.

16 დ. გიორგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.

გის დადგამო; გარდაცვალების მომენტიდან ცხედარს გაუჭრობდა ენთო სანთელი, რომელიც ხორბალში მაგრდებოდა. მიცვალებულსათვის სანოვაგისა და სხვა საგნების თავთან დადგმა ქართლის სხვადასხვა კუთხეებში შეიძლება განსხვავდებოდეს იმის მიხედვით, თუ რას უდგამდნენ. ზოგან ხილი იციან, ზოგან გამომცხვარი პური, მაქარი, მარილი, ბოთლით წყალი, სანთელ-საკმელი.

ყურადღებას იქცევს ხორბლის დადგმის საკითხი. მთხრობელთა გადმოცემით, თავთან დადგამი ხორბლის ნაწილი წანდილად იხარშება, ნაწილი კი მიაქვთ და საფლავში თავთან ჩაუყრიან. მორწმუნეთა შეხედულებით ეს ხორბალი საიქიოს ჯეჯილად ამოდის და გარდაცვლილს იქ საკუთარი ცხვრებისათვის საძოვარი ექნება. გარდა იმისა, რომ ეს შეხედულება უკავშირდება რწმენას რომ თითქოს საიქიო სამსჯელოს გაგრძელებას წარმოადგენს და შავეთის მკვიდრთ ისევე ესაჭიროებათ ყველაფერი, როგორც ცოცხალ ადამიანებს, ნიშანდობლივია ის, რომ ეს მომენტი (ხორბლის ჩათესვა მიცვალებულის საფლავში) ხაზგასმულია ქართლში, როგორც მიწათმოქმედების ძირითად მხარეში, ხოლო მოსავლიანობის ნაყოფიერება, თესლის გაცოცხლება აღმოცენება, ზრდა და სიმწიფე რელიგიური შეხედულების თანახმად, დედამიწისა და მისი ქვეშეთის მკვიდრთა ნებაზედაც იყო დამოკიდებული¹⁷.

ლამე მიცვალებულთან მხოლოდ მახლობლები და მოხუცი მანდილოსნები რჩებოდნენ. ქართლში ვერ დავამოწმეთ მიცვალებულსათვის ახალგაზრდების ღამის თენების ჩვეულება, როგორც ეს საქართველოს მთის კუთხეებშია დადასტურებული ე. წ. „ნარევეთა“ სახით¹⁸.

ღამის განმავლობაში მიცვალებულს პირზე საცერი ედგა რომელსაც ზევიდან პურს დაადებდნენ. ხალხის რწმენით, არსებობდა მიწის კატა — კატუნა, რომელიც, ვითომ ღამე ამოძვრებოდა მიწიდან და მიცვალებულს ცხვირ-პირს მოაჭამდა, იგი ავსულად მიაჩნდათ და მისი არსებობა სწამდათ.

გარდაცვალების დღიდანვე ჭირისუფალი დაითალხებოდა. „სამ-გლოვიარო იყო შავი ტანსაცმელი, თეთრი ლეჩაჭი ბოლომდე შავ კაბაზე, პირაკრული უნდა ყოფილიყო, არ შაიხსნიდა ქალი. არშაის შემოხსნიდა ლეჩაჭზე, ჩისტს აღარ დაიდგამდა, ეგრე იხურავდა ლეჩაქსა. ქონებისათვისაც მოიხსნიდა... გახსნილი პალტო უნდა ჩაეცვა ქალსა. ეგრე ამოკერილი გრძელი კაბა, გრძელი რუბაშკა. კაბა კოჭებამდე უნდა დასთორევედეს“ (ნ. ოძისი, ს. ფარჩუკაშვილი, 1948).

¹⁷ სულთა ყოვლის შემძლეობასა და მათ როლზე ცოცხალთა სამეურნეო ცხოვრებაში მოღვათებს მრავალრიცხოვანი მასალა შეკრებილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში. იხ. ვ. ბარდაველიძე, ქართული (სეანური) გრაფიული ხელოვნება: ნიშნუხა, თბ., 1958; თ. ოჩიაური, ხევისლრული მთიბლური სიმღერა „ვერძინი“. „შემოთხილველი“, I, 1953; დ. გიორგაძე, დასახ. ნაშრომი.

¹⁸ მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, III, გვ. 85; დ. გიორგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 44.

მამაკაცები წვერს გაიპარსავდნენ და მერე დაიყენებდნენ. ზემო-
ირტყამდნენ შავ ან ლურჯ ქამარს, თავზე შავ ხილაბანდს წაიყენდნენ,
ორმოციანი წლებიდან იცოდნენ ხელზე შავი ბაფთის გაქუჩვნილი ფერო
ძველად სკოდნიათ გულისპირზე შავი ქსოვილის აფრულ-ფიფთაფულ
ეთარებაში სამგლოვიარო ტანსაცმელი შავი ფერის ქსოვილისაგან შე-
კერილი ყოველდღიური, ჩვეულებრივი ჩასაცმელია ქალთათვის. მა-
მაკაცები კი დაკრძალვის დღეებში შავი ფერისავე პერანგებს იცვამდ-
ნენ და წვერს არ იპარსავენ.

ძველი მასალების მიხედვით ქართლში დასტურდება ქირსთუფალი
ქალის მიერ თმის მოჭრის წესი.¹⁹ თმას შეიჭრიდა ცოლი ქმარზე, დედა
შვილზე. ზოგი მასალის მიხედვით მოჭრილ თმას სახლში შეიპაჩავდ-
ნენ. ზოგი მასალით კი მიცვალებულს თან გაატანდნენ. თუ ახალგაზრ-
და ქმარი მოუყვდებოდა, ბევრი შაიჭრიდა თმასა. ძმაზე არ იცოდნენ
თმის შეჭრა. დედას თუ ახალგაზრდა შვილი მოუყვდებოდა და კაი
თმები ჰქონდა, აღარ დაიყენებდა თმასა. ნაწნავს შაიჭრიდა.... მოჭრილ
თმას ქმარს ჩაატანდა ცოლი, თუ კაი თმა ჰქონდა გულზე დააყრიდა²⁰
(ს. თბისი, 1948).

თმის მოჭრის წესი 50-იანი წლების მასალების მიხედვით ქართლ-
ში თითქმის უკვე წაშლილი ჩანს, თუმცა, მისი ადრე არსებობის შე-
სახებ აქა-იქ ცნობები მაინც არის შემონახული. ადრე კი ეს წესი სა-
ყოველთაოდ ყოფილა გავრცელებული ამ რეგიონშიც. მსგავსი წე-
სის არსებობა დადასტურებულია საქართველოს სხვადასხვა კუთხე-
ებში¹⁹. თმის შეჭრისა და გლოვის ნიშნად წვერის დაყენების წესს
საგანგებოდ განიხილავს პროფ. ვ. ბადრაველიძე ნაშრომში შრავალ-
სულიანობის კონცეფციის შესახებ²⁰. იგი ამ ჩვეულებას სწავლობს
ქართველთა უძველესი რწმენა-წარმოდგენების კომპლექსში და აჩვენებს
თუ როგორ აისახა ანიმიტური შეხედულებები კულტში, რელი-
გიის ისტორიიდან ცნობილია. თუ რა მნიშვნელობა ჰქონდა მონიჭებუ-
ლი ადამიანის ორგანიზმის პარციალურ სულებს და რა თვისებები მი-
ეწერებოდათ მათ ადამიანის სიცოცხლისათვის. ისიც ცნობილია, რომ
მორწმუნეთა შეხედულებით მათ შესწევდათ უნარი გარკვეული ზემო-
ქმედებისა როგორც მთელ ორგანიზმზე, რომლის ნაწილსაც წარმოად-
გენდნენ, ისე იმ გარემოებაზე, რომელიც ამ მთელთან იყო დაკავშირე-
ბული. ეს შეხედულება აისახა როგორც თმის მოჭრის წესში, ისე აღბ-

19 თ. სახოკია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 178; ს. მაკალათია, ფშავი, 1935;
ხევსურეთი 1984, გვ. 198; თუშეთი, 1983, გვ. 178; მასალები საქართველოს ეთნო-
გრაფიისათვის, III, თბ., 1940, გვ. 98; ა. შანიძე, ქართული ხალხური პოეზია,
I (ხევსურული), თბ., 1931, გვ. 19.

20 ვ. ბადრაველიძე, ქართველი ხალხის რელიგიური აზროვნების ისტო-
რიიდან (მრავალსულიანობის კონცეფცია), მასალები, საქართველოს ეთნოგრაფი-
ისათვის, ტ. IX, თბ., 1948.

ლიანი. მოამაგე ოჯახის უფროსის გარდაცვალების შემთხვევაში მის-
თვის თმისა და ფრჩხილის მოკვეთის ჩვეულებაში. ეს წესი საყოველ-
თაოდ იყო გავრცელებული მთელ ქართლში. გამოსვენების წინ რა-
ცვალებულს თუ იგი დავლათიან კაცად ითვლებოდა, თმასა და
ფრჩხილს მოჭრიდნენ, სუდარას ჩაახვედნენ, შიგ გამოკრავდნენ, რა-
რის თავზე, ან ძნელად მისაგნებ ადგილას შეინახავდნენ. რჯახში ილი-
ლიანი კაცის ნაწალი უნდა დარჩენილიყო, რათა მისი ბარაქა არ და-
კარგულიყო და ოჯახი არ გაღარიბებულიყო. ეს შეხედულება გარკვე-
ულად პოელობს გამოძახილს წინაპრის კულტთან, რომელიც საქარ-
თველოს ბარში და კერძოდ ქართლში თითქმის წაშლილია.

საინტერესოა რომ ამავე მიზნით ტოვებდნენ სახლში ნაამაგარი
ხარის რქებსაც: „საქონელიცა, რომელიც ნამუშევარი იყო, კარგი სა-
ქონელი — ხარი, მოჭრიდნენ შუბლს რქებიანად და დედაბოძს მიაკ-
რავდნენ. ხარის რქას იმიტომ მიაკრავდნენ, რომ დოვლათიანი ხარი
იყო, ნაამაგარი და ოჯახიდან ნუ გავა დოვლათიო“ (ევა გელაშვილი,
120 წლ. ს. ერედა, 1947 წ.).

ძველად გამოსვენება, ისევე როგორც საქართველოს სხვა კუ-
თხეებში, ქართლშიც მესამე დღეს იცოდნენ. ამ ხნის მანძილზე ოჯახი
თავზე ხარჯისთვისაც უნდა მომზადებულიყო, — პური გამოეცხოთ,
სურსათი მოემარაგებინათ, მოკეთებებისათვის შეეტყობინებინათ.

პურს ე. წ. პურის მცხოვლები — მეზობელი ქალები აცხობდნენ,
ცხვებოდა პური და ლავაში. ჩავარდნილ კუტს ძაღლისათვის ინახავდ-
ნენ. როდესაც ცხობას მორჩებოდნენ, თონეში თითოეული მათგანი
მცირე საქმეველს ჩააგდებდა, ღვინოს ჩააქცევდა და მიცვალებულს
შესანდობარს ეტყოდა.

ძველად არსებული წესის მიხედვით, როდესაც სოფელში მიცვა-
ლებული იყო, ყველა ვალდებული იყო საკუთარ საქმეზე ხელი აეღო.
ხენა რომ ყოფილიყო „გუთნებს გამოუშვებდნენ“, კალოობის დროს,
კალოს ეგრევე ტოვებდნენ. ზოგიერთ სოფელში დამარხვამდე არ მუ-
შაობდნენ, ზოგან კი შვიდ დღემდე არ გავიდოდნენ საქმეზე.

მიცვალებულის დროს სოფელში მუშაობის აკრძალვას დ. გიორ-
გამე მიცვალებულისა და მიწის კულტების მკვიდრო კავშირით ხსნის.
იგი წერს, რომ ძველ მიწათმოქმედ ხალხებში მიცვალებულისადმი მსა-
ხურება უკავშირდებოდა ღვთისა — კარგი მოსავლის მისაღებად,
რამიაც მიცვალებულის სულის ზებუნებრივი ძალა უნდა დახმარებო-
და (მითითებულია ნ. ბრეგაძე, მთის მიწათმოქმედება დასავლეთ სა-
ქართველოში, თბ., 1969, გვ. 246). შემდეგ იგი რამდენიმე მაგალითს
ასახელებს, საიდანაც ჩანს, რომ საქართველოს ზოგ კუთხეში ახალი
მიცვალებულის პატრონს ეკრძალებოდა მშობლობით მიწაზე მუშა-
ობა, იმართებოდა სულთაკრეფა და ა. შ. „ამის საფუძველზე, — წერს
იგი — საინტერესოდ გვეჩვენება ის ჩვეულება, რომლის მიხედვითაც

თუშ-ფშავ-ხევსურეთში სოფელი არ ამუშავდება მიწის მიცვალებულის დასაფლავებამდე“²¹.

მიცვალებულის დამარხვამდე სოფელში მარტო ნიწის სამუშაო კი არ იკრძალებოდა, არამედ ყოველგვარი სამუშაო უკრძალებლად შეშის ჭრა, ჭირნახულის მოზიდვა და ა. შ. ამ შემთხვევაში მისი და მიცვალებულის კულტა ურთიერთკავშირი კი არ მოქმედებს, არამედ არსებითია სოფლის ერთიანობის პრინციპი, ურთიერთანგარიშგაწევა და თანაგრძნობა, საერთო უბედურებად მიჩნევა ცალკეული მოსახლის უბედურებისა. გამორიცხული არ არის, რომ ეს ჩვეულება მოდიოდეს სოფლის მონოგამურობიდან. იმ დროიდან, როცა სოფელი ერთგვაროვანი მოსახლეობისგან შედგებოდა და ყოველი ოჯახის ჭირი, ყველას ჭირად ითვლებოდა. ამასთან ერთად ზნეობრივი პრინციპი — გაჭირვების დროს სხვისი დახმარებისა და თანაგრძნობისა, ხალხის ხასიათში ზის, მის ბუნებაშია და შესაბამისად ქცევის ნორმაში პოეებს გამოხატულებას. გარდა ამისა, როგორც არაერთი მასალით ვიცით²², მიცვალებულთა სულები თავიანთ კეთილ გავლენასა თუ მტრულ დამოკიდებულებას იმათ მიმართ ავლენენ, ვინც უშუალოდ მათი პატრონია, ვინც მოვალეა ხარჯები გადაუხადოს და სათანადოდ მოიგონოს თავისი მიცვალებული, ან მოაკლოს ამქვეყნიური ზრუნვა, რათა იგი იქ უზრუნველყოფილი იყოს. ასეთად კი ჭირისუფლის ოჯახი გვევლინება. ამ შემთხვევაში სოფელზე მათი გავლენა არ ვრცელდება.

ტირილი ქართლის სოფლებში იცოდნენ მოთქმით, ზარითა და ბანით. ზოგიერთ რეგიონში (ლიახვის სათავეები) მოთქმით ტირილი იციან. ზოგან კი ორივე სახის ტირილი დასტურდება, წილანელი მთხრობლის გამო ლაშაურის ცნობით, ტირილი ბანის თანხლებით სცოდნიათ: „ტირილი ზარით ვიცით, ბან გვაძლევენ, კაი მოტირალეები არიან ზოგი... ბან გვაძლევენ და იმისთანა გუგუნნი დგა! იციან კაი მოტირლის მოყვანა, ასაჩუქრებენ, ან „პლატოკ მოახვევენ, ან ფულად მისცემენ 10 თუმანსა“ (ს. წილკანი, 1948).

მოტირალის საგანგებოდ მოწვევის წესი დღეს ყველგან არ დასტურდება, მაგრამ მისი არსებობის შიშანისწინებელი ფაქტები, რომელიც ანალოგს პოულობს საქართველოს სხვა რეგიონების სათანადო წესთან²³, ქართლშიც იჩენს თავს.

21 დ. გიორგაძე, დასახ. ნაშრომი, თბ., 1976, გვ. 144.

22 ვ. ბარდაველიძე, ლიფანილის მხატვრობა; ნ. მაკალათია, გ. ბალიაური, ხალხური მედიცინა ხევსურეთში (ხელნაწერი), ეთნოგრ. სექტორის არქივი; თ. ოჩიაური, ხევსურული მთიბლური სიმღერა, „გერინი“, „იმომხალველი“, I, 1953.

23 მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, III, გვ. 39; იქვე, მიცვალებულის კულტი სამეგრელოში, გვ. 170.

აბ. წულაძის ცნობით გურიაში სცოდნიათ მოტირალის დაქირავება. დაქირავებული ქალები ქალის მაგივრად იტირებდნენ, კაცები კაცის მაგივრად. ამაში ისინი გასამრჯელოს იღებდნენ. შემდეგში ასეთ ტირილს ვექილობით ტირილის სახელწოდება მიუღბნებელია. ვე ყოფილა გურიაში მოზარეთა მოწვევის წესი: „ზარის მწკრივს მწკრივს წონება ჰქონდა ერთგვარი ხელობა იყო სარგებლიანი. თითოეულ სახევისთაოს თავისი მოზარე ჰყავდა და ეს სამი კაცი სახევისთაოს წევრები მიკვალბულის სხვა სამსახურისაგან თავისუფალი იყო. თუ მოზარე სახევისთაოს არ ჰყავდა, მაშინ მეზობელ სახევისთაოდან მოიყვანდნენ. ზარით მოტირალი (სხვა სოფლიდან მოსული) მოზარეს გასამრჯელოს აძლევდა ან ფულით, ან მაინდით, მაგრამ მაინდი პირდაპირი არ იყო, ერთი დღის ნაცვლად ყანაში ორ დღეს უნდა მიხმარებოდა და მასთან თუ ცხენი იყო საჭირო, ცხენის ქირაც უნდა გადაეხადა. მოზარე უნდა ყოფილიყო ტანადი, კარგად ჩაცმულ-დახურული, ამიტომ ცხადია, მოზარეები მოსახლეობის უფრო შეძლებული ფენიდან იყვნენ, სხვათა შორის შედარებით თავმოყვანილი — შავი საქმის მოძულე.

ზარის მასწავლებელს გასამრჯელოს აძლევდნენ უფრო ხშირად ნატურით, როგორცაა მაგალითად ჩექმა, სიმინდი, ჩოხა, ღომი, ღვინო ან 10—20 დღით ყანაში მოხმარება... ზარით ტირილი ორივე მხრიდან იწვევდა ხარჯს; ზარის მომყვანს, მოზარეებისა და დამამწვენებლებსათვის გასამრჯელო უნდა მიეცა. თუ პირდაპირ გასამრჯელოს არ აძლევდა, ივალბდა მაინც. სამაგიეროდ პატივისცემა რითიმე უნდა გადაეხადა. ვარდა ამისა, კარგი, სანაქებო სადილი უნდა მიერთმიათ. ნამდვილი ტირილი ლობიოთი იყო ან თევზით, ზარით წამსვლელი თავის „საპატიო ამაღას“ ქორწილის შესაფერი სუფრით უმასპინძლდებოდა — ზოგჯერ საკლავიც კი იყო საჭირო“²⁴. როგორც ვხედავთ, აქ მოზარეთა საგანგებო წვრთნა და სწავლებაც ხდებოდა, რომლებიც შემდეგ პროფესიონალ მოზარეებად გამოდიოდნენ და აპატიოსნებდნენ ვისიკ გინდა მიკვალბულს, თუკი მიიწვევდნენ, ხოლო მიწვევა გარკვეულ ანაზღაურებას გულისხმობდა. აღმოსავლეთ საქართველოში ყველაზე სრულად საგანგებო მოტირალთა არსებობა ხეცსურეთში შემოინახა ხმით მოტირალის სახით, რომელსაც ეძღვოდა „სახმით-მოტიროლო ქადა“, ზოგჯერ ერთი თავი ყველიც.

ქართლში ჩაწერილი ტირილის ტექსტის ნიმუშია:

„ღეღი, ღეღი, გენაცვალე ღეღი,

ჰაი, ღეღი.

არ გეგონოს უვაიშვილო შენი თავი

ჰაი, ღეღიჯან.

24 აბ. წულაძე, ეთნოგრაფიული გურია, თბ., 1971, გვ. 213.

25 იქვე, გვ. 160—161.

დედი, დედი, მამაჩემთან ნუ მიხვალ,
გვებუტე, დედი.
გვებუტე რო ობლებ თაჲ დავანებებინა
აი, დედი, და სხე.

ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ეს მოთქმით ტირილის ტექსტია. თანამედროვე ყოფნაში მანამ ტირილი იშვიათად იციან, ყველგან თითქმის მოთქმით დასტირან მიცვალებულს.

რაკი ტირილება საუბარი, აქვე შევხებით მიცვალებულის ტანსაცმელზე დატირების წესსაც.

ჩვენამდე მოღწეული მასალების მიხედვით ქართლში თითქმის არ დასტურდება მიცვალებულის ტანსაცმელზე დატირების ჩვეულება, რომელიც შემოინახა აღმოსავლეთ საქართველოს მთამ. როგორც ცნობილია²⁶, გარდაცვლილის ტანისამოსი, პირადი ნივთები, იარაღი თუ სახელსაქმო ინვენტარი მიცვალებულისა გამოილია საფენზე (ფლასი, ფარდაგი, ხალიჩა) და ერთი წლის მანძილზე მკვდრის გახსენების დღეებში მასზე დატირება ხდება.

მიუხედავად იმისა, რომ დღევანდელ ვითარებაში ქართლში ეს წესი საყოველთაოდ აღარ მოწმდება²⁷, მიანიშნებს იმაზე, რომ არცთუ ისე შორეულ წარსულში ტანისამოსზე დატირება ქართლშიც უნდა სცოდნოდათ, ამას ადასტურებს თეიმურაზ მეორის „დღისა და ღამის გაბაასება“. ტექსტში ვკითხულობთ:

„უთ პფერობს ქრისტიანეთა, დამარხვენ მიცვალებულსა,

ზარით დაჟენენ ნიშანსა, საღამოს დაბინდებულსა,
პირველად მეღოშაქენი მზას იქმენ ქვეშ-დაგებულსა,

ქალის ახალუხს ჩასდებენ. მასთანვე უნდა ქმრისანი,
იქ დასხდენ მეღოშაქენი გამშლელნი იყენენ თმისანი.

დროზე გამოიან ნიშანსა, ქათიბსა და მერე ტყავსა,
ორნი ყულნი ცოცხალსავეთ განკრძალეთა აღგნენ თეჲსა,
ოქროს ხმალსა დაუდებენ ქათიბისა მარცხნივ მხარსა,
დააჟენენ ტანისამოსს, ნაცვამია კაცის ტანსა“²⁸.

იმავე ტექსტიდან გვებუტულობთ, რომ მიცვალებულის ტანისამოსის გაშლა და მასზე ტირილი მკვდრის მოსაგონარ სხვა დღეებშიც სცოდნიათ:

26 ს. შაკვალიათია, „ხევისრეთი“, თბ., 1984; გვ. 203. „ღმავი“, 1935, გვ. 180; მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, ტ. III, 1940, გვ. 16—17.

27 ტანისამოსზე დატირების წესი მთიან ქართლშია დამოწმებული (ს. ალგვი, წირქოლი) სადაც ფარდავში შეხვეული გარდაცვლილის ტანსაცმელი 1 წლამდე ჰქონიათ შენახული. მკვდრის მოსაგონარ დღეებში გამოჰქონდათ და ტირილდნენ.

28 თეიმურაზ მეორე, „დღისა და ღამის გაბაასება“, „ჩვენი საუნჯე“, ტ. 5, თბ., 1960, გვ. 337.

„თხოუმეტამდინა ლამითა იტირონ ნიშანზედაო“...

„კიდევ ნიშანსა დაჟენენ, კვლავ ტირან ორმოცზედაო“²⁹.

მართალია, აქ ქართლის მეფეთა და დიდებულთა დიპლომატიური საუბარი, მაგრამ თავისთავად ამ ჩვეულების არსებობა ეხმაურება დღევანდლამდე აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში შემორჩენილი მიწათმფლობელების ტანისამოსზე დატირების ტრადიციას.

ვფიქრობთ, ამავე ტრადიციის არსებობის მიმანიშნებელი უნდა იყოს გულდენშტედტის მიერ დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, ხონში ნანახი მიცვალებულის დატირების წესი: სადაც მიცვალებული ესვენა, იმის „წინა ოთახში საწოლის გადასაფარებელზე იდო ქვრივის ქურჭი და სარტყელი, მიცვალებულის იარაღი...“

მნახველები ჯგუფ-ჯგუფად შეჰყავდათ მიცვალებულთან, რასაც მათი სამგლოვიარო სიმღერის სათქმელად, ქალთა მოთქმის აყოლებით, სჭირდებოდა 15 წუთი. არა ნაკლები ხანი სჭირდებოდა იგივეს გამეორებას ან გაგრძელებას იარაღთან და ჩასაცმელთან წინა ოთახში“³⁰.

საყურადღებოა, რომ თეიმურაზთან მოხსენიებული ტერმინი „ნიშანი“ მიცვალებულის ტანსაცმლისა და საგნების აღსანიშნავად, ცოცხალია ქართლელთა თანამედროვე მეტყველებაში და ეწოდება მიცვალებულის ნაქონ ტანსაცმლის რაიმე ელემენტს, რომელსაც ჰირისუფალი ინახავს და სურვილისამებრ მასზე ფარულად დაიტირებს ხოლმე თავის მიცვალებულს.

იგივე ტერმინი გარდაცვლილის სატირლად გაშლილი ტანისამოსის აღსანიშნავად სამეგრელოშიც სტოღნიათ: „ნათესაები რაც უნდა შორს სცხოვრობდნენ, თავის გარდაცვლილ ნათესავის ტირილში უეჭველად უნდა დაესწრნენ. ვინც ამა თუ იმ მიზეზით ტირილის დღეს ვერ მოვა, ტირილის შემდეგ მოვა და იტირებს მიცვალებულის ნიშანზე. ამისათვის მიცვალებულის დარჩენილ ტანისამოსს ტახტზე გაშლიან და ისე სტირიან, თითქოს ნამდვილი მიცვალებული ესვენოთ წინა. ამასა ჰქვიან ნიშანი — საგანი ანუ მაჩვენებელი და მოსაგონარი მიცვალებულისა“³¹.

ტანსაცმლის გაშლისა და მასზე დატირების ჩვეულება თ. სახოკიას აღწერილობითვე ჩანს ე. წ. „ზედ დაკვლის“ წესშიც, რომელიც დიდკაცების პატივსაცემად გარდაცვალების მეორმოცე დღეს იმართებოდა. მიცვალებულისათვის აკეთებდნენ რამდენსამე სეფას: „ერთ სეფაში გაშლიდნენ მიცვალებულის ნიშანს, მეორეში დააყენებდნენ მის

29 თეიმურაზ მეორე, იქვე, გვ. 338.

30 გულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, თბ., 1962, გვ. 151—153.

31 თ. სახოკია, მიცვალებულის კულტი სამეგრელოში, მსა, III, გვ. 172.

სახ. სახ. რეპერტ. 17
გვ. 172

K 202-272

უნავირობან ცხენს, მესამეში მისი სანადირო ძაღლები ეჭირათ ხელში, უკანასკნელში მისი სანადირო ქორები და მიმინოები...“³².

აქაც, როგორც ვხედავთ, მიცვალებულის ტანისამოსი იშლემა, სხვადასხვა წელზემოთ გაშიშვლებული მამაკაცები „მიუტოვებდნენ“
ლებულს. ზიხლიჩიძე

ჩვენი მასალების მიხედვით, ქართლში მიცვალებულის დამარხვა კუბოთი სცოდნიათ, მაგრამ, როგორც ჩანს, კუბო გვიან შემოსულა. თავდაპირველად მიცვალებული უკუბოოდ იმარხებოდა.

გუბაის შესახებ აბ. წულაძე წერს: „უწინ კუბო არ სცოდნიათ, ხმარობდნენ „ჯალამბერს“. ჯალამბერი საკაცეს მსგავსი სცოდნიათ (ორი მსხვილი 4—5-არშინიანი ჯოხი გაბანტული ტყაური მიწის სურათი ენახიან „წირეხვით“ — ლელოჯით), ტანგაბანილ მიცვალებულს მთლიანად შესუდრულს (ვისაც შეძლება ჰქონდა სუდარას გასანთლავდა, წმინდა სანთელში ამოავლებდა და ამ „გალიყულ“ სუდარაში შეახვევდა სრულიად უტანისამოსოდ) და დაასვენებდნენ ზედ, საფლავში ხელით ჩაასვენებდნენ. ჯალამბერის მახსოვარი ახლაც არიან.

ჯალამბერი შესცვალა უთავო კუბოს მსგავსმა ყუთმა, უბრალო ფიცირიდან შეკერილმა. ამაშიაც შესუდრულ მიცვალებულს ჩაასვენებდნენ. საფლავთან ამოიღებდნენ და მიცვალებულს საფლავში ჩაასვენებდნენ. კუბო-ყუთი იქვე რჩებოდა. შეიძლებოდა სხვასაც ესარგებლა... ასეთი კუბო-ყუთის მომწერე მეც ვარ. შემდეგ შემოიღეს კუბო. მაგრამ პირველ ხანებში ბევრი მორწმუნე თავის მიცვალებულს კუბოდან იღებდა და უკუბოოდ მარხავდა“. შემდეგ აბ. წულაძეს აღწერილი აქვს კუბოს დამზადების თავდაპირველი და შემდეგში დამკვიდრებული წესი.

უკუბოოდ დაკრძალვის ჩვეულება საყოველთაოდ ყოფილა ვაკრძალვებული მთელს საქართველოში. ეს წესი ხევსურეთში 30-იან წლებამდე შემოინახა.

მიცვალებულის დაკრძალვა

ძველად, საქართველოში გამოსვენება საყოველთაოდ მესამე დღეს იცოდნენ. მიცვალებულს არ კრძალავდნენ ოთხშაბათობითა და პარასკეობით, რადგან ეს დღეები ქრისტიანული სარწმუნოების თანახმად, მარხვად ითვლებოდა. ასეთი დღე თუ შეუხვედებოდათ ან გადააცილებდნენ, ახ ადრე დამარხავდნენ. შეიძლება იმ დღეს საკლავი არ დაეკლათ. სამარხვოდ დაემარხათ, მაგრამ შემდეგ კი აუცილებლად დაკლავდნენ საკლავს.

³² თ. სახოკია, მიცვალებულის კულტი სამეგრელოში, მსე, III, გვ. 172.

გამოსვენება იცოდნენ შუაღლის შემდეგ, მზე რომ გადაიხრებოდა. მიცვალებულს თმასა და ფრჩხილს მოაპირდნენ. ორი ქერიც დედას კაცი კუბოს აქეთ-იქიდან ამოუდგებოდა და საგანგებოდ გამოცხადებდა. ვ. წ. მკვდრის პურს მიცვალებულის გულზე ოთხად გადატყუფებდა. პურის ნატეხებს ან ბოლოიწონისთვის გამოიყენებდნენ (ლევინიშვილი, 1948 წ. ბობდნენ) ან ძაღლებს გადაუგდებდნენ, რაც იშვიათად ხდებოდა. ჩვეულებრივ, მიცვალებულის პირზე ნაფარებ საცერზე რომ იდო, ძაღლს იმ პურს უგდებდნენ. ძაღლისთვის პურის გადაგდების წესს ადგილობრივნი შემდეგნაირად ხსნიან: 1. საიქიოს შესასვლელ კარებში მიცვალებულს ორი ძაღლი დახვდება და თუ შემოსვენებული წესი არ შესრულებიათ, საიქიოში არ უშვებენ. 2. ძაღლისთვის პურის გადაგდება საიქიოს მადლად ეთვლებათ („საიქიოს თურმე ერთი დედაკაცი ისეთია, რო ქვეყანაზე არაფერი გაცემულობა არა აქვს. აქ საიქაოს ერთი ძუკნია ძაღლისთვის კუტი გადაუგდია, საიქიოს ის ძაღლი მისულა. კუტი მიუტანია და იმით დაუხსნია ის ქალი“). 3. ძაღლისთვის პურის გადაგდება დაიხსნის ამ პირს არასასურველი მიცვალებულის სიზმარში ნახვისაგან („თუ სიზმარში სხვისაა ხედავს და ფინთადა აქვს დაცდილი, ზარალი იცის, — კუტს შენდობას ეტყვის და ძაღლს გადაუგდებს. მერე თავის დღეში ვეღარა ნახამს იმასა“, ძაღლს „კუტსაც გადაუგდებდნენ. თუ ნაზე სიზმარში მკვდარიო და აღარ გეშვებაო, ძაღლს კუტი გადაუგდეო და უთხარიო — აი ეს კუტიო და სიზმარში ნულარ მეჩვენებო, მომეშვიო“ (ს. ქსოვრისი, 1948 წ. სოფიო მახარაშვილი, 50 წლ.).

მიცვალებულის კულტში ძაღლთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები და წარმოდგენები შემთხვევითი არ უნდა იყოს. საქმე ისაა, რომ ამ შინაური ცხოველის შესახებ ქართლში საინტერესო გადმოცემები დასტურდება. იგი ხალხისათვის პურის მომპოვებლად და სხვა სიკეთის მომტანად გვევლინება. „უფრო წინათ, — ვვიამბობს მთხრობელი, — ჩამოყრიან თურმე ციდან ქადას, ნაზუქ და ხალხი იმასა ქამს. ერთ ქალს პურიო ბავშვი გაუწმენდია (გასვრილა ბავშვი). გამწყარალა ღმერთი და პური აღარ ჩამოუყრია ზევიდან — თვითონ მოხნანო. ღმერთს ჩამეველო და ეთქვა — ერთი კვალი მოხანი და გეყოფაო. მერე ის რო წავიდა. გუთნისდემამ თქვა — ერთსაც მოვხნავ და მეორესაცაო. ბევრი მოხნა. გამოველო იესო ქრისტეს უკან და ეთქვა: ხანით, თესეთ და ვერ გაძეხილო.“

პირველი სამი კვალი რომ მოეხნა, და დაეფარცხა, ძირიდან ესხა თავთავი. მეორე დღეს რო ბევრი მოხნა, იმაზე გაწყრა ღმერთი, დაუხსვა ამ თავთავს ხელი და სხვაპამს. რო აიტანა თავამდე, ძაღლმა შეაყეფა. რო ჩუმი ლეკმა მაინც დატოვეო, იმისათვი გაუშვა. ეხლა რო თავთავი მარტო წვერშია, იმიტო არი“ (მის. დუშაშვილი, ს. ახმაჯი, 1949 წ.).

მეორე თქმულების მიხედვით: „უწინდელი ხალხი რეგენერაციონარები ყოფილან; თურმე რო ცეცხლს დაანთებდნენ, ალბათ აბჯები უდგიათ ტალახიანი. სცხელათ, — ისხამენ ზედა და ისობენ იმ ტალახს, თურმე ერთი ფინიაა, დასცხება უკან წავა, მას ცეცხლს უდგის. პატარძალს უთქვია — ესე რათა შერებიო. მერე ბეჭდობენ ცეცხლს უქნიათ. ძალსა და პატარძალს ჩაუგდით ხალხი გონებაში.“

ცა რო შალა წასულა და ლავაში აღარ ჩამოდიოდა, ხალხი დამშეულა. აღარ იციან პურის სახელი. უნდა უთხრან მეუფესა და აღარ იციან როგორა სთხოვონ. არ იციან როგორ დასთესონ. მერე წასულან და ლეკვს უთქვია — ამათ პური უნდათო“. გადმოცემაში საუბარია აგრეთვე საქმეში გველის ჩარევის შესახებ: იგი კაცს ჩააგონებს, თუ რა უნდა სთხოვოს მეუფეს, რის შედეგადაც მეუფეს უბრძანებია: „წაიღეთ პურიო, მოთესეთო, ხის ფარცხით მოფარცხეთო და ვინც თქვენ ეს გითხრათო, ის წაიქცესო და დედამიწა ლოკოსო“ (ს. ერედა. ევა გელიაშვილი, 120 წლ. 1947 წ.).

თუ გავიოვალისწინებთ ქართულ მითოლოგიასა და კულტში ძალზე არსებულ რწმენა-წარმოდგენებს, განათხარ მასალებსა და მატერიალური კულტურის ძეგლებზე წარმოდგენილ გამოსახულებებს³³, გასაგები გახდება, თუ რატომ აისახა ქართლში კულტსა თუ თქმულება-გადმოცემებში ძალდი. თავის მხრივ, საერთო ქართულ წარმოდგენათა წრეში ექცევა მიცვალებულის კულტში არსებული შეხედულებები და ჩვეულებები ძალღთან დაკავშირებით.

მიცვალებულის გამოსვენების დროს კარ-ფანჯრებს დაკეტავენ, კუბოს ასწევდნენ ახლობლები — ბიძაშვილები, ტოლ-ამხანაგები, დახურულ კარებს სამჯერ მიაჯახებდნენ და გარეთ გამოიტანდნენ, თუ სიყრმისშვილი მოუკვდებოდათ, მას ფანჯრიდან გამოასვენებდნენ — კარიდან არავინ გაიყოლოსო. გამოსვენების დროს მთელი ხალხი ქუდ-მობდილი, ხავინგახსნილი და თავდახრილი უნდა მდგარიყო. კუბოს ეზოს გარეთ დაასვენებდნენ. საგანგებოდ შინ შეტანილ ქვას გარეთ გამოაგორებდნენ სიტყვებით: შენი ფეხი მძიმე იყოსო, სახლს ჯამით წყალს მოასხამდნენ. გამოსვენების დროს თუ სოფელში აკვნის ბავშვები იყენენ. ყველას წამოაყენებდნენ (მძინარეს აკვნიანად) — არ დაილაზნონო. ისიც იყოდნენ, რომ ძუძუთა ბავშვს მიცვალებულს გულზე შეაყენებდნენ, წინააღმდეგ შემთხვევაში შიშობდნენ — ბავშვი დაილანებოთ. — ფეხს ვერ აიდგამს, დუნე და უძალო იქნებოთ. დაილახ-

³³ ძალღის კულტის მგლის ტოტემიდან მომდინარეობის შესახებ საგანგებო გამოკვლევა ვ. ბარდაველიძეს ეკუთვნის. სადაც მას მრავალი მასალის საფუძველზე შესწავლილი აქვს ეს საკითხი. იხ. В. В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные представления и обрядовое графическое искусство грузинских племен, 1957, с. 37—53.

ვის მიზეზის გამოსაცნობად სხვადასხვა მაგიურ-რელიგიურ წესებს მიმართავდნენ (ფთილების დახვევა, წყლიან ჯამში გამდნარი სანთლის ჩასხმა და სხვ.). თუ მკვდრისგან დალახვა გამოუვიდოდათ, საფლავზე დააყენებდნენ სამ კვირაძალზე, ზოგი საფლავიდან მიწაქვედგება წყალში გაქნიდა და ბავშვს შიგ აბანავებდა — აქამდეც მსხვერპლად ეხლა შენ დალახეო. დალახული ბავშვის სამკურნალოდ სხვა საშუალებებსაც მიმართავდნენ: 1. თუ მეთვეური ქალებიდან ერთ-ერთის ბავშვი დაილახებოდა, დედები ბავშვებს გაცვლიდნენ და ჯვარედინ გზაზე მოაწოვებდნენ.

2. შვიდი კომლიდან შეგროვილ სანთელს გაადნობდნენ, კვირის-ტავიდან წყლიან ჯამში ჩაასხამდნენ და რაც გამოისახებოდა, ჯვარედინ გზაზე დამარხავდნენ, ზედ კი დალახულს სამ კვირაძალზე დააყენებდნენ.

3. გადაჯვარედინებულ ტაბიკებს დალახული ბავშვის პერანგს ჩა-აცმევდნენ და საბანზე დადებდნენ. შემდეგ ზედ ბავშვს შეაყენებდნენ და ამ მოქმედებას სამ კვირაძალზე გაიმეორებდნენ.

4. კოვზებს წაილებდნენ და ბანიან სახლს სამჯერ შემოატარებდნენ. შემდეგ ერთოდან ბავშვს სამჯერ ჩააყრვენიებდნენ 7 კოვზს. კოვზები ძირს რომ ცვიოდა, დაილახებოდა. ბავშვი კი გამოჯანმრთელდებოდა.

5. ბავშვს მისი წონის ხორცს გამოუწონიდნენ, ჯვარედინ გზაზე დამარხავდნენ და დალახულს სამ კვირაძალზე ზედ შეაყენებდნენ.

6. ბებია დალახულ ბავშვს სამ კვირაძალზე პერანგის უბიდან ამო-იჭერნდა. ზედ დაიყენებდა და ეტყოდა — წამლად გაგიხდესო. თუ ჩემგანა ხარ ფეხზე დადექო, თუ აქამდე მე დაგლახე, ეხლა შენ დამ-ლახეო.

7. ბავშვს „ტამტში“ ჩააწვენდნენ, აქეთ-იქით ტაბიკებს მოუწვენდ-ნენ და გაბანდნენ — როგორც ეს ტაბიკებია გამგეტილი ეს ბავშვიც ისე ადგესო.

8. ბავშვს დააწვენდნენ როგორც ჯვარი. ფეხებზე, თავზე, ტანზე. მკლავებზე ბამბას დაადებდნენ.

ბავშვის დალახვისა და მისი მკურნალობის შემთხვევაში ძირითა-დად მაგიური ხასიათის მოქმედებებთან გვაქვს საქმე. გასვენების დროს ბავშვის ფეხზე წამოყენება ან აკენიანად წამოყუდება, სიმპათიური მა-გიის საფუძველზე იხსნება: მისი წოლა და ძილი მიმსგავსებული უნდა ყოფილიყო მიცვალებულთან. რომ ამ მსგავსებას ნამდვილი შედეგი არ გამოეწვია, იგი ფეხზე უნდა აეყენებინათ. ამავე საფუძველზე უნდა აიხსნას მიცვალებულისათვის ბავშვის გულზე შეყენებისა და გამოსვე-ნების; დროს მთელი ხალხის ფეხზე ადგომის წესიც. რაც გვიანი ხა-ნისათვის ზნეობის ნორმად არის ქცეული. მაგიის პრინციპი უდევს დალახულის მორჩენის მიზნით გზაჯვარედინზე ჩატარებულ მოქმედე-

ბებსაც — ხორცის დამარხვას, გადაჯვარედინებული ტაბიკების მიწაში ჩაფლას და ა. შ.

მიცვალებულის გამოსვენების დროს კარებისთვის კუბოს ნიორტყმის წესი, რომელიც საქართველოს სხვა რეგიონებშიც მიყენდნენ პროფ. გ. ნიორაძეს დაკავშირებული აქვს მიცვალებულის დასაფლავების გრძობასთან და იმ რიგის მოვლენათა წრეში აქცევს, როგორცაა მიცვალებულის გამოსვენება საგანგებოდ გახსნილი კედლიდან, ფანჯრიდან, ღობის გარღვევა და იქიდან გატანა, ხის მოჭრა ეზოში და სხვა. ამ შემთხვევაში ამოსავალია მიცვალებულის წინაშე კრძალვა და შიში, ზომების მიღება იმისათვის, რომ მიცვალებულის სულს გზა აურიონ, შესაძლებლობა არ მისცენ უკან დაბრუნებისა. ასეთივე რიგის ამბებს უნდა უკავშირდებოდეს მიცვალებულის გასვენების დროს სახლისაკენ მოხედვის აკრძალვა და სასაფლაოდან სხვა გზით დაბრუნება მიცვალებულის სახლში.

ცხედარს ყველა გაპყვებოდა. გარდა მკედრის ხარჯისათვის სუფრის გამშლელი პირებისა. მას სასაფლაომდე როგორც წესი, სამჯერ დაასვენებდნენ თუ სასაფლაო შორს იყო, თუ არა, ერთხელ დასვენება აუცილებელი იყო. წინათ ქალები მიცვალებულს საფლავამდე არ მიპყვებოდნენ, შუა გზიდან უკან მობრუნდებოდნენ, მოგვიანებით კი ეს წესი წაიშალა.

სასაფლაო ჩვეულებრივ ეკლესიასთან იყო. ქართლში კი ძირითადად ღვთისმშობლის ტაძრის მიდამოებში. თუ მთის ვითარებას გავითვალისწინებთ, რომ სამლოცველოს მიდამოებში ქალს მისვლა ეკრძალებოდა, იქნებ ქალთა სასაფლაოზე მიუსვლელობაც, ადრე არსებული ამგვარივე წესის არსებობის მიმანიშნებელი იყოს. რაც გვიან, ქართლში საესებით წაშლილია.

სასაფლაოზე მიცვალებულს თან გააყოლებდნენ სანოვავეს და სასმელს, რომელიც იქვე უნდა დასარჯულიყო. ნაწილს კი ცხედარს თან ჩააყოლებდნენ რასაც სულის საგზალს უწოდებდნენ. სულის საგზლის გატანება მიცვალებულისათვის საქართველოს ყოველ კუთხეშია დაწესებული³⁴. ქართლში მიცვალებულს ატანდნენ ღვინიან დოქს. წყლიან ბოთლს, ხილს.

რკინის ნივთის ჩაყოლება აკრძალული იყო. მთხრობელთა გადმოცემით, ვისაც რკინის რაიმე ჩაპყვებოდა, მკვნი დაეპატრონდებოდა. რკინისადმი ასეთი დამოკიდებულება საქართველოს სხვა რეგიონებშიც დასტურდება. ხევსურეთში არსებული ამ წესის შესახებ გ. ჩი-

³⁴ საინტერესოა სულის საგზლად გასატანებელი საგნები სამეგრელოში. აქ გარდა პირისუფალი ქალის მიერ მოჭრილი და მიცვალებულისათვის ჩაყოლებული ნაწნავებისა, ატანდნენ: ხელადით ღვინოს, ფულს, არაყს, თუთუნით სავსე ქისას, ტლკვესსა და აბღლს... ძუძუთა ბავშვს... შუშით რძეს“. თ. ს ა ხ ი კ ი ა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 170.

ტაია წერს „ეს საგულისხმო ჩვეულება სხვა შემხვედრ მოვლენების საფუძველზე უფველესი წეს-ჩვეულება ჩანს. ამიტომ მას ენიჭება დიდი მნიშვნელობა სამარხების ზუსტად დათარიღების საქმეში. მაგალითად, ისტორიკოს-არქეოლოგები იმის მიხედვით, რომ სამარხებში³⁵ ნივთები არ მოიპოვება, ხშირად ასკვნიან რკინის ნივთების გვიან თარიღს. სინამდვილეში კი შეიძლება ზემო მოყვანილი წეს-ჩვეულებით აიხსნას და არა რკინის კულტურის შემოღების გვიანი თარიღით. როგორც მოგეხსენებათ, ამ გარემოებას არა მცირედი მნიშვნელობა აქვს კულტურის ისტორიის საკითხების კვლევისათვის“³⁵.

მიცვალებულს გაჭრილის სამარისპირას დაასვენებდნენ. ჭირსუფლები იტირებდნენ და გამოეთხოვებოდნენ. პირველ მიწასაც ისინი მიაყრიდნენ. როგორც უკვე ითქვა, სასაფლაოდან ხალხი სხვა გზით დაბრუნდებოდა. ოჯახში დაბრუნებულები ხელპირს დაიბანდნენ — ცრემლს სახლში არ შეიტანდნენ, დამხედურები კი სათითაოდ თითო კოვზ ბოლიწოს (ღვინოში ჩამბალი პური) შეაქმევდნენ და შემდეგ სუფრასთან მიიწვევდნენ.

ბუნებრივი სიკვდილით გარდაცვლილისაგან განსხვავებით, საგანგებო წესები სრულდებოდა არაბუნებრივი სიკვდილით დაღუპულის მიმართ. თუ ვინმე თავს მოიკლავდა, წყალში დაიხრჩობოდა, ზევი დაიტანდა და ა. შ. სჯეროდათ, რომ მისი სული ეშმაკს რჩებოდა. ამიტომ საგანგებო რიტუალის შესრულებით ცდილობდნენ მიცვალებულის სულის გამოსხნას. სულის გამოსხნის ჩვეულება მთელ საქართველოში იყო გავრცელებული³⁶. რეგიონალური სახესხვაობების მიუხედავად, რიტუალის მიზანი ერთია. — ადამიანის სულის სანაცვლოდ ეშმაკებს ცხოველის სული მისცენ, გაანთავისუფლონ მისგან თავისი მიცვალებული და მამა-პაპის საფლავ-სამარხს მიაბარონ. ქართლში ეს ჩვეულება დღემდე ცოცხალია: თავ-ჩამომხრჩვალის, წყალში დაღუპულის და ა. შ. სულის გამოსახსნელად იმ ადგილას სადაც ეს უბედური შემთხვევა მოხდა, მიჰყავთ შავი ფერის ოხა და კლავენ. ზოგ სოფელში დაუკოვავდნენ ახრჩობენ და იქვე ტოვებენ. ზოგან წყალში აგდებენ, ზოგან ასო-ასო ჭრიან და ხელუკუღმა ყრიან, ზოგან მხოლოდ თავს აგდებენ წყალში, ზოგან მხოლოდ სისხლს უშვებენ წყალში და ხორცს ხალხს

³⁵ ვ. ჩიტაია, წინასიტყვაობა, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, 111, გვ. 9.

³⁶ თაქის უფალი სვანი, სენაბოს საციო, „ივერია“ 1888, № 116—118; მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, 111, გვ. 53—54; მ. ჩართლიანი, ქართული ხალხური მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, 1961, გვ. 166—167.

სულის გამოსხნის ჩვეულება აფხაზეთში აღწერილი აქვს ნ. ჯანაშიას, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ იქ ასრულებდნენ სულის ჰოვინსა და მისი სააფლაოზე გადაყვანის რიტუალს. რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს სათანადო რიტუალისაგან განსხვავდება.

აქმევენ. თხის დაკვლას და გადაყრას ახლავს სიტყვები — სულში სულს გაძლევთ, ხორციში ხორცს გაძლევთ (ემმაკს ეუბნებთან), ღირსენი ღმერთოო — ღმერთს ევედრებთან.

ემმაკისთვის დაკლული თხის ხორცის ქამას ვრიცხავთ? ვწმინდაობს უკლავენ და რომ შეედავოსო? ერთ-ერთი მთხრობის მიხედვით, თუ როგორ დაენანათ დაკლული თხის გადაგდება და სახლში წაიღეს პატრონებმა. ღამე ძილში მიცვალბული გამოეცხადათ — რატომ დავენანათ ჩემთვის. ჯერაც ისევ წყალში ვბანაობო.

სულის გამოხსნის შემდეგ, მიცვალბულს ყველა იმ წესებს უსრულებენ, რაც ჩვეულებრივ გარდაცვლილს.

სულის გამოხსნის შემდეგ თხის დაკვლას მთხრობელები იმით ხსნიან, რომ თხა ღეთისგან ნაკურთხი არ არის, საღვთოში არ ურევია. საღვთო ცხოველებად ცხვარი, ძროხა, ხარი, მოხვერი ითვლებო (ოღლა (ოლა) აზარაშვილი, 84 წ. ს. ღოთუბანი, 24. IV. 1984 წ.).

ჩვეულებრივ, სასაფლაოზე არ მარხავდნენ პატარა, მოუნათლავ ბავშვს, მას საკუთარ სახლთან ბაღში ასაფლავებდნენ.

ვიდრე მიცვალბულის ხარჯებს შეეცხებოდეთ, აქვე მოვიხსენიებთ დამარხვის ერთ წესს, კერძოდ „საფლავის მოზომვას“. საფლავის მოზომვაზე მ. ბალიურისა და ნ. მაკალათიას მასალებში ვკითხულობთ: „იმ პირთ, რომელნიც თავის სამშობლოდან წასული იყვნენ და შორეულ კუთხეებში მიიკვალნენ, ხევსურები აუცილებლად თავის მიწა-წყალზე მოიტანდნენ. ყოველგვარი სიძნელისა და დიდი ხარჯის მიუხედავად, მაგრამ იმ შემთხვევაში, როცა მიცვალბულს ვერ იბოვნიდნენ წყალში დამხვრჩვალს, ან უცხო ქალაქში, ან ომში მოკლულს და რომელსაც ვერ მოასვენებდნენ თავის სამშობლოში, ასეთ მიცვალბულს თავიანთ სასაფლაოზე საფლავს მოუზომავდნენ“.

ეს ასე ხდებოდა: არაყს გამოხდიდნენ, სახელსადებებს გამოაცხობდნენ. ზოგს გულიანს, ზოგს უგულოს, ტაბლას დასდგამდნენ. არაყს, ტაბლას და მიცვალბულის „ტალავარს“ წაიღებდნენ სასაფლაოზე. თან ხალხსაც წაიყვანდნენ, იქ ოთხკუთხედად მიწას მოზომავდნენ, არ ამოთხრიდნენ, ისე შემოხაზავდნენ ბარით ან თოხით. ტაბლას დასდგამდნენ და ტალავარს დააწყობდნენ მოზომილ მიწაზე და დალოცავდნენ, დალოცავდა სულის ხუცესი. ამის შემდეგ მიცვალბულს თავის საფლავ-სამარეში წილი ედვა. თუ მიწას არ მოუზომავდნენ, საფლავ-სამარეში წილულები იყო და ეს ოჯახისათვის დიდ უბედურებად ითვლებოდა“³⁷.

საფლავის მოზომვის ზემოთ აღწერილი წესი ქართლის ზოგიერთ რეგიონშიც დასტურდება.

37 მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, III, გვ. 54.

„როცა შინ მოუსვლელი მოკვდებოდა, საფლავს მოუზომავდნენ. იქ იმის ტანისამოსს დამარხავდნენ, სურათს გააკეთებდნენ საფლავზე, მერე გადიოდნენ იმ საფლავზე და თავის მკვდარს იგონებდნენ, ასე იცოდნენ დუშეთის რაიონში, აქ არ იციან“ (ს. წიფლანი, *საქართველოს მეზღვრეები* — ლილუაშვილი, 78 წ.).

ეს ჩვეულება არაერთხელ დავამოწმეთ 50-იანი წლების ქართლის ექსპედიციაში მონაწილეობის დროს. ამ მასალის მიხედვით, სხვაგან გარდაცვლილს, თუ მკითხავი ეტყოდა ან თვითონ სურდათ სასაფლაოზე საფლავს მოუზომავდნენ, ოღონდ სხვადასხვა წესით. ს. პირველ საძვეურში, ს. პავლიანში (მთიანი ქართლი) ჩაწერილი მასალით³⁸, ურძნის ჯოხს მოზომავდნენ და საფლავში იმას ჩამარხავდნენ, ს. კორინთაში კი ასეთი ცნობა ვეაქვს დადასტურებული: „აქ ვაზს დამარხავდნენ და იმ კაცის პერანგს. ჯოხს პერანგს ჩააცმევდნენ. ის ვაზი იხარებდა“. შეიძლება სხვაგან გარდაცვლილისა და იქ დამარხულის საფლავიდან მიწა მოეტანათ და თავიანთ სასაფლაოზე გაეკეთებინათ საფლავი. ან შინ მოუსვლელის ტანსაცმელი გაეტანათ სასაფლაოზე და საფლავი ეკურთხებინათ.

მიცვალებულის ხარჯები

პირველი ხარჯი დაკრძალვის დღეს თავზე იმართებოდა. სასაფლაოდან მობრუნებულ ხალხს საგანგებოდ გამოყოფილი ზემდეგები სუფრასთან მიიწვევდნენ. კაცებს ცალკე და ქალებს ცალკე მოათავსებდნენ. როგორც წესი, ძველად პირველად წანდილი უნდა ჩამოეტარებინათ. სუფრაზე იყო ყველი, თევზი, ხორცი, კორკოტი, მწნილეული, მწვანილი. შუა პურისჭამაში კორკოტს მოიტანდნენ. სანთელს აანთებდნენ, საკმევებს დაკმევდნენ და ჭირისუფალი იტირებდა. ზოგ რეგიონში კერესის ჩამოტარების შემდეგ ტირის ჭირისუფალი სუფრიდან აუდგომლად — „ერემლის პურია. ერემლით უნდა ჭამოთო. შემდეგ იცოდნენ მწვადის შემოტანა. 50-იან წლებში ჩაწერილი მასალის მიხედვით თავზე, რიგის ტრადიციული კერძები იყო: კოლიო, ბოზბაში, ხაშლაში, შილაფლავი, კორკოტი, თევზი, ყველი, ლობიო. გარდა, ამისა, ყველა იქ მყოფს თჯახიდან მოჰქონდა ნაზუქი და ქადა, რასაც დაჭრიდნენ და ყველას ჩამოუტრიაებდნენ.

თავზე იცოდნენ შესაწევარი. შეაწევდნენ ვისაც რა შეეძლო. „ჭირნახულით შეწევაც შეიძლება, მუშით დახმარებაც შეიძლება, ფულითაც“ (ნინა მიხეილის ას. ლიჩელი, 57 წლ. ს. მეჯვრისხევი, 1949 წ.)

³⁸ ურძნის ჯოხის საკულტო მნიშვნელობაზე იხ. მ. მ. კალათია, მესაქონლეობა თუშეთში, კრ. „თუშეთი“, თბ., 1972.

შეიძლება სასმელი შეეწიათ, საკლავი და ა. შ. შეიძლება შემთავად დახმარებოდნენ.

შესაწევარი მხოლოდ დამარხვის დღეს იცოდნენ.

ს. ორბეთში ჩაწერილი მასალის მიხედვით წინათ მცხეთის მღვდელ-სათვის შესაწევრის გულზე დაყრა სცოდნიათ. აწევდნენ სულსმან მანეთს. შემდეგ დაუდგენიათ — „კაცი იღუპებაო და მოდი შესაწევარი იყოს დასაფლავების დღესაო. წლისთავისთვის არაო. როცა შემეძლება, მაშინ გადავიხდო. უცებ ყველაფერი სად გავაჩინოთ. მაშინ გვკვირდება შესაწევარიო. ეხლა დიდი სუფრები დაიწყეს და ნამეტანი გადააჭარბეს. წინათ გარეშე ხალხი არ მოდიოდა, ეხლა ზოგიერთი ისეთები არიან, არც ვიცით ვინ არიან“ (ლიზა სტეფანეს ას. ნარი-მანიძე — ბენიიძე, 75 წლ. 18. IV. 84 წ.).

შვიდზე, ორმოცზე, წლის წირვაზე შესაწევარს მხოლოდ ის მისცემდა, რომელიც დაკრძალვას არ დასწრებია და შეწევნა უნდოდა.

ყველა ხარჯი, გარდა შვიდისა საკლავით უნდა გადაეხადათ. ძირითადი ხარჯები თავზე და წლის წირვაზე იცოდნენ. ორმოცი ნაკლებ ხალხში და ნაკლები სამზადისით ტარდებოდა. მთხრობელოთა გადმოცემით ორმოცი გვიან შემოსულა. იგი ძველად არ სცოდნიათ.

წლისთავზე, როდესაც წირვას გადაიხდიდნენ, იმავე საღამოს ქერი უნდა აფხადათ („ჭერ-ს ახსნა“), საღეთო გადაეხადათ. საღეთოსთვის სხვა პურს გამოაცხობდნენ. საკლავს დაკლავდნენ, ახალ სუფრას გამშლიდნენ და გლოვას ლხინით შეცვლიდნენ — იმღერებდნენ. ითამაშებდნენ. შავებსაც ამ დღეს გაიხდიდნენ.

როდესაც ადრე ჩაწერილ მასალებს (1947—49 წწ.) ვუდარებთ თანამედროვე ყოფაში ფიქსირებულ მონაცემებს, თვალში საჩვენია ის გარემოება, რომ მაგიურ-რელიგიური წეს-ჩვეულებები და რწმენა-წარმოდგენები, რაც მიცვალებულთან არის დაკავშირებული, თითქმის არ შეცვლილა 40 წლის მანძილზე, მაგრამ ცხოვრების წესის შეცვლისა და თანამედროვე მოთხოვნილებათა დონის შესაბამისად, შეიცვალა ამ წესის ზოგიერთი მხარე. ეს განსაკუთრებით ითქმის მიცვალებულის ხარჯებთან დაკავშირებით. ცნობილია, თუ როგორი ფორმები მიიღო ბოლო ხანებში მიცვალებულის დაკრძალვის წესმა: წრეს გადასული, ხალხმრავალი ქელებები, რომლის მონაწილენი საკმაო რაოდენობის თანხას აწევენ დაზარალებულის ოჯახს, საქართველოს ცალკეულ კუთხეებში იმდენად მახინჯ ფორმებს იღებს, რომ რესპუბლიკაში ნეგატიურ მოვლენებთან ბრძოლის პირველ პრობლემათაგანად ისახება. რატომ მოხდა, რომ ურთიერთდახმარების ტრადიციული ნორმები დაირღვა, შესაწევარი ფულის ოდენობა გაიზარდა, სამგლოვიარო სუფრა სადღესასწაულოსაგან თითქმის არ განსხვავდება. ფულის მოგების სურვილია აქ ამოსავალი, თუ სხვა ფაქტორებიც მოქმედებს?

ქართლში მოსახლეობა სხვაგვარად უყურებს ამ მოვლენას. მთხრობლები ძირითადად ამართლებენ ფულადი შესაწევრის არსებობას. მათი თქმით, იგი სესხია, ვალად ედება მიცვალებულის ოჯახს. ურთიერთდახმარების ფორმაა, ოღონდ ცხოვრების თანამედროვე ქმარის, მისი დონის შესაბამისად შეიცვალა ხარჯის ხარისხიც. ცხოვრება თათარაოდენობაც. ისევე, როგორც დღეს არავინ ცხოვრობს მიწურდარბაზში და თითქმის ყველას კეთილმოწყობილი სახლები თუ სასახლეები აქვთ, აღარავინ იცვამს ორმოციან წლებამდე გლეხობისათვის დამახასიათებელ მარტივი თარგით შეკერილ ტანსაცმელსა და იპორტულ მოდურ სამოსში არიან გამოწყობილნი. აღარ აკმაყოფილებთ, ეთაყილებათ მწვანელით, ლობიოთი, ყველით, კორკოტითა და მოხარშული ხორციით გაწყობილი სუფრა. ამ მხრივ გაიზარდა მოთხოვნილება და აიწია სათანადო დონე. თვით უკიდურესად მივარდნილ სოფელშიც კი ისეთივე წარმატებით ამზადებენ ამ რეგიონისთვის სრულიად უცხო დასავლურ კერძებს, როგორც გურული, მეგრელი და იმერელი დიასახლისები. ამაში დიდი დამსახურება მიუძღვის ქორწინების საზღვრების გაფართოებას, ახალგაზრდობის ქალაქისაკენ ლტოლვას და იქ ფეხის მოკიდებას, ერთმანეთის წამხედურობას. სუფრის მრავალფეროვნება დღევანდელი ხარჯების აუცილებელი პირობაა, თუმცა ტრადიციული კოლიო და შილაფლავი, კორკოტი, ახალ მენიუში აუცილებლად შედის.

როდესაც მთხრობელს ვეკითხებით — რჩება თუ არა შესაწევარიდან ჭირისუფალს თანხა, პასუხი ასეთია: „წინათ სამი ან ორი მანეთი იყო შესაწევარი, ეხლა რომ აქვთ, ამოდენა შეძლება კი არა პქონ და ხალხსა. ხილი, ბოსტნეული ამდენი სად იყო. ეხლა სულ ცოტა თუმანზე ქვევით არავინ წავა ხარჯში. თუმანიც ცოტაა... აბა იანგარიშე ხიზილალა რა ღირს. მოდი და შენ 5 მანეთით მიდი! ეხლა საკლავი 100 მანეთი ღირს. იმის ინტერესი არავის არა აქვს რომ დამრჩესო. ერთმანეთის დახმარება არი. ხარჯს ორმოცი უნდა. წლისთავი უნდა. სხვა ინტერესი არავის არ აქვს“. თუ დღეს შესაწევარი სიით იკრიბება, არც ეს ეთაყილებათ, ვინაიდან „თუ რამეს შეაწევენ, უკვე დავალება აქვთ, ახლა იმან უნდა გადაუხადოს, ეს არი სესხი და ვალი. ჭირი და ლზინი ყველას კარზე მივა. წინათ ისიც იყო, რომ სია არ იწერებოდა, არც დაპატივებისა და არც ფულისა. შაგვიწევია და დაკარგულა. მიცვალებულის პატრონს კი ეგონა — ჭამა და ისე წავიდაო. ეხლა სიით არი, ეგრე სჯობია. ის არი დაუკარგავი. ისე პატივისცემაც იკარგებოდა და მისვლა და ნახვაც იკარგებოდა“. „მკვდარი უცებ არი და უნდა შევაწიოთ ხალხმა, მა როგორ იქნება!“ (ს. ნიჩბისი, ანა ესტატეს ას. კანდელაკი — რაჭველიშვილი, დაბად. 1906 წ. 12. IV. 1983 წ.). „ეს წესი თანდათან რთულდება, — გვეუბნება მთხრობელი, და არ გადავარდება. ვალია, ისიც ოჯახიდან არი გაღებული. სოფელი კი არ მამარხი-

ნებს მკვდარს, ჩემი გაცემულობა მამარხინებს. მე ვისთანაც ვარ მოსული, ისიც მოდის, რაც იხარჯება ის ანაზღაურდება ისევ“ (ს. ორბელიანი, ლიზა სტეფანეს ას. ნარიმანიძე, 18. IV. 84 წ.).

როგორც ვხედავთ, ქელებების ხარჯებისა და შესაწევარი ეფენების რაოდენობის დონე შეესაბამება ცხოვრების პირობების ცვლილებებს უმჯობესების, თანამედროვე სოფლის მოთხოვნილების დონეს. ტრადიციულად შესაწევრად განკუთვნილი თითო ვედრო ფქვილი, ხორბალი და სიმინდი, საკლავი, ან ერთი ორი დღით საქმეში წახმარება, სრულიად არ არის საკმარისი იმ დიდი დანახარჯის შემსუბუქებისათვის, რაც თანამედროვე ქელებს ახლავს და რომლის გადახდა პრესტიჟის საქმედ არის ქცეული. იმიტომ შემოიღო ხალხმა ეს წესი, რომ სხვა გზით ვერ შეძლებდნენ უზომო თანხების გადახდას. რომ ამ მხრივ მიუღი სოფელი ერთმანეთს უდგას გვერდში, ეს იქიდანაც ჩანს, რომ საერთო თანხით სასოფლოდ შექმნილი აქვთ სეფის გასამართავი კარავი, ჭურჭელი და ხშირ შემთხვევაში სკამები და მაგიდებიც კი.

დიდი ხარჯიანობისა და შესაწევარის ოდენობის გაზრდის მიზეზი მოვლენათა მთელ კომპლექსშია საქმარბი, სადაც გამორიცხული არ არის მომხვეჭელობის სურვილიც. ხანში შესული მთხოვრებლები რომელთაც ახსოვთ ხარჯების გადახდის ძველად მიღებული წესი, უჩივიან არა იმას, რომ ურთიერთდამარების ფორმა არსებობს, არამედ იმას, რომ მეტად გაიზარდა ქელების მასშტაბები, ხალხმრავალი გახდა და ზოგჯერ შესაწევარის აღების მიზნით, უწესო საქციელს აქვს ადგილი („ერთმა რუსეთიდან ჩამოასვენა სიდედრი შესაწევრის გულისთვის“).

ხალხმრავალი ქელებების გამართვას გარკვეულად უწყობს ხელს მიმოსვლის გაიოლება. რომ არაფერი ვთქვათ სახელმწიფო ტრანსპორტზე, რომელიც ყოველ სოფელში მიდის, მოსახლეობის დიდ უმრავლესობას საკუთარი ავტომანქანები აქვთ და იოლად შეუძლიათ მანობლებსა და ნაცნობ-მეგობრების ჭირის დღეებზე მისვლა.

შესაწევრით დაინტერესება მოსახლეობაში ნამდვილად არის, მაგრამ ძირითადად ხარჯებისათვის საჭირო დიდი თანხების გასტუმრების მიზნით.

დღევანდელ ქართლში დიდი ქელებების გამართვა სრულ ძალაშია და თანდათან უფრო მტკიცდება. ამ ჩვეულების თანდათანობით გაქრობის ან შესუსტების პერსპექტივას ადგილობრივად განათლების, ცივილიზაციის დამკვიდრებაში ვხედავთ. თვითონ უნდა მივიდეს მოსახლეობა იქამდე, რომ ამდაგვარი ხარჯების გადახდა ძველი, ჭეშმარიტად მიცვალებულის დაფასების ტრადიციიდან გადახვევას, მეშინაობამდე მისვლას და მომხვეჭელობას ნიშნავს, რომ უზომო სმა-ჰამა, გლოვის ნაცვლად საზეიმო ელფერს აძლევს ამ ხარჯებს. და რაც არ

უნდა ვალად ჩათვალონ შესაწევარი, იგი მაინც ეკონომიკურ ზარალს აყენებს მოსახლეობას მეტისმეტად გაზრდილი ოდენობის გამო.

მიცვალებულის მოსაგონარი დღეობები

ქართული
ხიზლიერეთისა

გარდა ხარჯებისა, მიცვალებულთა მოგონება ხდებოდა სხვადასხვა დღეობა-უქმეების დროს. ეს დღეობები ქართლში ძირითადად ქრისტიანულს ემთხვევა და დაკანონებული რიგის მიხედვი მოდის. ახალი წლის დასაწყისიდან თუ მოვეყვებით, მკვდრის მოსაგონარ დღედ ითვლებოდა წყაღკურთხევა. ამ დღეს გარდაცვალების პირველწელიწადს მიცვალებულის პატრონი შილაფლავს მოხარშავდა და მეზობლებში დაარიგებდა ნაკურთხ მარხილმოყრილს. ერთი წლის შემდეგ კი შეიძლებოდა ხორბალი მოეხარშათ და ისე ეთქვათ შენდობა მიცვალებულისთვის.

ხორციელის შაბათი ყველიერში, დიდმარხვის დადგომამდე მოდიოდა. ამ დღეს კორკოტს მოხარშავდნენ. ერბოთი შეზავებდნენ და სოფელში დაარიგებდნენ თეფშებით. კენტი უნდა ყოფილიყო ჩამოსარიგებელი ულუფა.

დიდმარხვის კვირის წინა დღეს ალეზა მოდიოდა. მიცვალებულის პატრონი წანდილს მოხარშავდა და მეზობლებში დაარიგებდა.

ალდგომასაც პირველ წელს გარდაცვლილისათვის აუცილებლად უნდა დაეკლათ ბატკანი და საფლაგზე გასულიყვნენ. წითელპარასკევს — ლობიოს მოხარშავდნენ, ხშიად გამოაცხობდნენ და დაარიგებდნენ, ყველას აძლევდნენ ვინც შეხვდებოდათ.

ბზობას თევზს გაუჭირდნენ მიცვალებულს (ზურგელს), სამ ძვალზე მოჭირდა მღვდელი თავისათვის. დანარჩენი პატრონს უბრუნდებოდა. მეზობლებში დაარიგებდნენ ლავაშს და თითო ნაჭერ თევზს.

სულფენიობა, იგივე ვარდის ტაბლობა კახეთში, ძვ. მაისში მოდიოდა. ქალებს დააცხობდნენ, ტკბილეულს მოამზადებდნენ. წინათ საკლავიც სცოდნიათ და საფლაგზე გავიდოდნენ. „ზიზილები“ (ყვავილები), წიფლისა და კაკლის ფოთლები გაჰქონდათ და საფლაგზე აწყობდნენ.

ფერიცვალობა — მოდიოდა აგვისტოს ექვსში, მარიამობის ორი კვირის სწორზე. საფლაგზე ხილი უნდა გაეტანათ, სანთელი აენთოთ და ყვავილი დაეყარათ.

ენკენიას აკურთხებდნენ ახლად შემოსულ ხილს, საფლაგზე გაიტანდნენ მეზობლებში დაარიგებდნენ.

სულთაობა, სექტემბრის 27-ში მოდიოდა ახალი სტილით. ამ დღესაც ხილის დარიგება იცოდნენ.

მიცვალბულის მოსაგონარი დღეობების შესახებ საგანგებო კვლე-
ვა-ძიებას ეწევა დ. გიორგაძე, რომელსაც ეკუთვნის გამოკვლევები
სულთაქრეფის (სულფენობის) შესახებ³⁹. წყალკურთხევაზე⁴⁰ და სხვა
დღეობებზე, რომელიც ჯერ გამოქვეყნებული არ არის. მისი კვლევის
ვაჩნია დ. გიორგაძის დასკვნა ფშავ-ხევსურული სულთაქრეფის, იგივე
სულფენობის შესახებ, რომ ეს დღესასწაული ერთი მხრივ, მიცვა-
ლებულის კულთან დაკავშირებული დღე იყო, ხოლო მეორე მხრივ,
ბუნების ძალთა აღორძინებისთვის განკუთვნილი ადრე საგაზაფხულო
დღეობა, რომელიც მიზნად ისახავდა მიწის ბარაქიანობის გადიდებას,
საქონლის გამრავლებას და ოჯახის კეთილდღეობას. მიუხედავად იმი-
ნა, რომ ეს დღე ქრისტიანული დღეობაა და ქრისტიანულ კულთან
დაკავშირებული, მასში მაინც ხერხდება ადგილობრივ შეხედულება-
თა ანარეკლის დანახვა და მისი გააზრიანება მიწისა და მიცვალბუ-
ლის დუალურ ღვთაებად. მისაღებია მისი დასკვნა წყალკურთხევის
დღესასწაულის შესახებ, როგორც მიცვალბულისთვის და სიუხვე-
ბარაქიანობისათვის განკუთვნილი დღეობისა.

დღეობები, რომლებიც მიცვალბულის მოგონებისთვის არის გან-
კუთვნილი საგანგებო კვლევას მოითხოვს, რაც ჩვენ არ გვიწარმო-
ებია. ამიტომ მხოლოდ მათი ჩამოთვლით შემოვიფარგლეთ.

თავისთავად ამ დღეობათა შესწავლა უნდა მოხდეს სოციალური
ასპექტითაც, იმის გათვალისწინებით, თუ რა გარემოში (ოჯახი, გვა-
რი, სოფელი) და რა ფარგლებში ხდება დღეობის ჩატარება და ვის
რა როლი ეკუთვნის რიტუალში.

ს უ ლ ე ბ ი

წარმოდგენები სულეთის შესახებ ქართლში ძირითადად ისეთივეა.
როგორც საქართველოს სხვა კუთხეებში. განსხვავება იგრძნობა ცალ-
კეულ შეხედულებებში. ქართლში შეკრებილი ყველა მონაცემი რომ
გავაერთიანოთ, ძირითადად ასეთ სურათს მივიღებთ: საიჭიო ქვეს-
კნელშია (ზოგი მასალით ცაში), გარდაცვლილს საიჭიოს კარებთან
ორი ძალი ხვდება. რომლებიც იმ შემთხვევაში გაატარებენ მას. (თუ
მალღისთვის სააქაოს პური აქვთ გადაგებული (მკვდრის გულზე გა-
დატეხილი, კუტად ჩივარდნილი). საიჭიო სუსტად განათებული სამ-
ყაროა. ზოგი მასალით სინათლეს აქ გაჩახახებული სანთლები აყე-
ნებს, რომლებიც სააქაოს მიცვალბულთათვის ენთება. არის მასალა
იმის შესახებ რომ საიჭიოს თავისი მანათობელი მზე აქვს.

39 დ. გიორგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119—121.

40 დ. გიორგაძე, ახალი წლის დღეობათა ციკლი აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოს მთიანეთში, „მაცნე“, ისტორიის არქეოლოგიის და ეთნოგრაფიის სერია, № 2,
1984, გვ. 129.

ისე, როგორც ქართლის შეხედულებას შეეფერება ადგილის სიაჯვარის შესახებ, — საიქიო გაშლილი, ბალ-ვენახებით, საძოვრებითა და ნათესებით საესე მინდორია. კირისუფლის მიერ ჩათესენილი ბაღი, მოხარშული კოლიო და კორკოტი, იქ მიცვალეზულს ქვეყნიუქსა ჯევილად, საძოვრად ამოდის. ამ ჯევილს სძოვენ მისთვის დაკლული ცხოველები (ცხვარი, მსხვილფეხა საქონელი).

სააქაოს კორკოტი ხორბლისა უნდა მოიხარშოს, ლობიოს შერევა არ შეიძლება, რადგანაც საიქიოს ერთად ამოდის და ჯევილს შესეული ცხვარი ლობიოს უფუჭებს მიცვალეზულს. ვისაც რა ხელობა ჰქონდა სააქაოს, იქაც იმ საქმეს ასრულებს. ბეწვის ხიდზე გასული სულელები საიქიოს ვარკვეული წესრიგის მიხედვით ცხოვრობენ, ცოლ-ქმარი ერთად ოჯახით არიან, მოხუცებულები ცალკე, ახალგაზრდები მამულეზია და იქ მხიარულობენ, თამაშობენ, პატარა ბავშვები, ანგელოზებით ვინც იხოცება. კაკლის ხეებზე სხედან, თავი აქვთ, მხრები და ღულუნებენ. სააქაოს რომ კაკალს ჩააგდებენ ცეცხლში, იქ კაკლის ხედ ამოვა. ლებანი კი ფოთლად იქცევა. სხვა ბავშვები ფრინველებია და დაფრინავენ.

საიქიოს თავისი გამგებელი, მეუფე ჰყავს, რომელსაც ქვეშევრდომები — ბედის მწერლები ემსახურებიან. ისინი აწესრიგებენ ვინ სად უნდა წავიდეს, ცოდვიანს ჯოჯოხეთში უშვებენ, მადლიანს სამოთხეში, სხვებს ჩვეულებრივ სულეთში.

საიქიოში არჩევენ ცოცხლების ბედს, ვინ როდის ან რითი უნდა დაიდუპოს.

ზოგიერთი მასალით, გათხოვილ ქალს დედას არ უჩვენებენ. საიქიოს შეხვედრილ დედა-შვილს სამოთხის კარი ღია დარჩენიან და ამაზე გამწყარალა საიქიოს გამგებელი.

სოციალური უთანასწორობა იქ არ არის. გარჩევა მხოლოდ იპაშია, რომ ზოგ მიცვალეზულს სააქაოს ყოველთვის იგონებენ და მდიდრულ სუფრას უკურთხებენ. ამიტომ მას სხვაზე უკეთესი ულუფა აქვს. უპატრონო მკედრები მშვივრები და საწყლები არიან.

არის შეხედულება იმის თაობაზე, რომ დახოცილი ბავშვები იქ იზრდებიან. ამიტომ დიდი ზომის ტანსაცმელი ჭირდებათ. იმდენად სწამთ საიქიო ცხოვრების არსებობა, რომ ერთი მთხრობელი წუხდა, „ქმარი რომ გარდამეცვალა, ქუდი არ გამიტანებია და ალბათ სცივა. ეხლა მე რომ მოვკვდები, ქუდი უნდა წავულოო“ (ს. ზემო ნიჩბისი, 12. IV. 1983 წ. ანა სტეფანეს ას. კანდელაკი — რაჟველიშვილი, დაბად. 1906 წ.). სხვა მასალის მიხედვით: როდესაც მიცვალეზულისთვის განკუთვნილი თავმოსახვევი არ ჩაუტანებიათ, „მკითხავმა დაიძახა: — რა იქნა თავზე რო მეხურაო, რათ ამგლიჯეთო, მანდილოსანი დედაკაცი ვარ, მცხვენიაო, ბარინის ბაღში რო გავალთო მცხვენიან, გუშინდელი ქალი ხომ არა ვარო“ (იგივე მთხრობელი).

ამავე რიგის შეხედულებასთან გვაქვს საქმე. როდესაც ქრისტიანულილები ჩივიან თავისთვის არასასურველი საკლავის დევლას, მართი მკვდრისთვის თხა დაეკლათ — რაღა ეს დამიკლეს, ამისი დევნით მუხლები არა მაქვს, ხან იქა ხტება ნეკერზე, ხან აქაო: „მეცნობს მსუცი დედამთილისთვის ორი დეკეული დაუკლიათ ხარჯზე, მიცვლილებული სიზმარში გამოსცხადებია რძალს — „მაგათი დევნის თავი მაქვსო? რად ვინდოდათ რომ დამიკალითო“. „საიქიოს მხილველი“ ქალი გვიამბობს — „ბაღებია იქ ისეთი რომ?... პატარ-პატარა გზა არი და პატარ-პატარა ოთახებშია ქალები სხედან, ზოგი ჩურჩხელას ასხამს. ყურძნის ჭაგანს აკეთებს, ზოგი ვაშლს, მსხალს არჩევს... ..დაბლა დედამიწის პირას არი თონე, ამ ქალსა პური აქვს ჩაკრული“ და ა. შ.

ქართლური მასალებით სულებს იმის მიხედვით სჯიან, რა დანაშაულიც სააქაოს მიუძღვით. მაგალითად, ქალი, რომელიც პურის გამოცხობის შემდეგ თონეს ცოცხს არ მოუსვამს და არ გაწმინდავს, საიქიოს შიშველი ძუძუებით წმინდავს გავარვარებულ თონეს, ქურდმა და ცოდვილმა წარ-გვალზე უნდა იაროს ფეხშიშველმა და ა. შ.

საყურადღებოა, რომ საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში საიქიოს ბინადართა მოთხოვნილება სხვადასხვანაირად აქვთ წარმოდგენილი. აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მცხოვრებლებს თავიანთი მიცვალებულისათვის ისეთ საგნებს „სდებენ სახელს“ რომელიც მათი წარმოდგენით, იქ ესაჭიროებათ, მაგალითად, ცხენის დაკურთხება მიცვალებულისათვის აქ ჩვეულებრივი ამბავი იყო. „სულის ცხენი“ საიქიოში მიცვალებულის კუთვნილებად ითვლება. ჭირისუფალი როდესაც მას ქერს აკმევდა, შენდობას ეტყოდა: — სადაც შენ ხარ, შენიმც საკმარი ას, შენს ცხენსამც აკმევ, ცხენ უქერობითამც ნუ დაგილონდებინად მზებრთაში იქნებისა თუ ცხენთაში, უკენამც ნუ ჩამაშჩებ ამხანიგებს“, ასევე დასდებდა სახელს საუკეთესო თივის ზვინსაც: „— სადაც შენ ხარ, შენამც ხმარობ ეემ თივას ცხენის საქმელად, შენს ცხენს დასჭირდებისა, თუ სტუმარ ვარ მაგივ იმის ცხენს დასჭირდებისა. შენაც გეკმარების, შენამც გერგების, უთივობაიმც ნუ შაგაწუხებს“⁴¹.

სახელს სდებენ „წყურულის“ სახეიგლასაც — ჭრილობის შესახვევს. თუ მიცვალებული ჭრილობისაგან გარდაიცვალა.

თუ ბარში, კერძოდ ქართლში, საიქიო ბალ-ვენახების, მწვანე მინდვრებისა და კაკლის ხეების წალკოტად აქვთ წარმოდგენილი, მთიელს იგი თავისთვის ცნობილი კომკით წარმოუდგენია, მთის სერები ცხენების საჭირითოდ, ხოლო წყალი მათსავე დასაბანად. თავისი ცხოვრების სოციალური სურათიც დაუხატავს და მკვდართა სამყოფელი გვაპროვნილი გაერთიანებების — ანდაფების მიხედვით დაუყვია.

⁴¹ მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის III, გვ. 57.

მიუხედავად წარმოდგენათა ნაირგვარობისა საქართველოს ყოველ კუთხეში შეხედულებათა ერთიანობა მაინც იგრძნობა. ყველგან სწავთ რომ სული ორმოც დღემდე სააქაოს ტრიალებს, და ზედამჩინთა მოქმედებას თვალყურს ადევნებს. ამის შემდეგ კი საიქიოს გამგებნი უნდა წარსდგეს. ყველგან დასტურდება რწმენა სულთა არსებობისათვის სააქაოს დარჩენილ ჭირისუფალთა მიერ ყველა იმ ხარჯისა და მოსაგონარი დღეების გადახდის აუცილებლობის შესახებ, რაც მიცვალებულისთვის არის განკუთვნილი. ყველგანვე მიაჩნიათ, რომ სააქაოს დარჩენილთა ბედ-იღბალში მიცვალებულთა სულები აქტიურად ერევიან და ისე წარმართავენ, როგორც არიან მათ მიმართ განწყობილნი. „სულები მონაწილეობდნენ როგორც ყოველდღიურ საყოფაცხოვრებო, ისე სოციალური მნიშვნელობის მქონე საქმეების მოწესრიგებაში. მაგალითად ხევსურთა რწმენით, სულები ჩვეულებით სამართალში — რჯულშიაც მონაწილეობდნენ. თუ საიქიოს არ გაარჩიეს საქმე, სააქაოს მტრები ვერ შერიგდებოდნენ. სულებს შეუძლიათ ჩხუბისა და აყალმაყალის გამოწვევა ხალხიანობაში. დოღის ცხენისთვის გამარჯვების მოტანა, ნაწველ-ნადღვების გაუბარაქობა და ა. შ.“⁴².

სულთა ყოვლისშემძლეობის რწმენა კარგად ჩანს სვანურ ლიფანალში, რომელიც მიცვალებულთა დღეობას წარმოადგენს⁴³. ლიფანალის დროს, ოჯახში სტუმრად მისული სულები „როდესაც სუფრას შემოუსხდებოდნენ, ოჯახის უფროსი ამ სუფრების წინ დაიჩოქებდა და მათ შეეხვეწებოდა. რათა ძველიცა და ახალი მიცვალებულებიც კარგი ფეხით შემოსულიყვნენ, ოჯახის წევრი და პირუტყვი დასამარცხებლად არ გაემეტებინათ, ოჯახისათვის ბარაქა მიეცათ“⁴⁴.

„სვანთა რწმენის თანახმად, სულთა საკრებულოში მიცვალებულთა ბჭობა იმართებოდა, სადაც სულები სვანებისათვის მოსალოდნელ მთელი წლის ბედ-იღბალს წყვეტდნენ (გამდიდრება, გაუბედურება, კარგი ან ცუდი მოსავლის მიცემა, საქონლის დახოცვა და გამრავლება, ცოცხლად დატოვება ან საიქიოს წაყვანა და სხვ)“⁴⁵.

სულთა ამ ფუნქციებზე მიუთითებს თ. სახოკია სამეგრელოში⁴⁶. ამ შეხედულებას საყოველთაო ხასიათი აქვს და ქართლელთა წარმოდგენებიც ამდაგვარია, ოღონდ აქ სულთა ყოვლისშემძლეობის რწმენა

42 ნ. და მ. ბალიაშვილები, წარმოდგენები საიქიოზე ხევსურეთში, რე. XI, გვ. 135—141 (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, ეთნოგრაფ. განყ-ბის არქივი).

43 ვ. ბარდაველიძე, სვანურ ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I, ნაკ. II, თბ., 1939.

44 იქვე, გვ. 25.

45 იქვე.

46 თ. სახოკია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 176.

რამდენადმე შესუსტებულია. სულემა იციან რა მოვლით სააქაოს დარჩენილებს, მაგრამ თვითონ არ შეუძლიათ ისეთი ზიანი ან სარგებლობა მოუტანონ მათ, როგორც ეს ზემოთ მოტანილი მასალების მიხედვით ჩანს არის მასალა იმის შესახებ, რომ მიცვალებულთა სულელებს შესწევთ უნარი ნაწველ-ნადღვებისათვის ბარაქის დაკრძალვისას სწავლას სხვადასხვა კუთხეების მასალათა ურთიერთშედარება გვიჩვენებს რომ სულეთის შესახებ არსებული წარმოდგენები ამ კუთხეთა ყოფის თავისებურებათა მიხედვით არის შემუშავებული, რასაც საფუძვლად უდევს საერთო ქართული სარწმუნოებრივი შეხედულებები. თავისთავად ეს შეხედულებები ემყარება როგორც ზოგად, რელიგიის აღრეული ფორმებისათვის დამახასიათებელ წარმოდგენებს, ისე სხვა რელიგიების (ქრისტიანობა) დოგმებს.

ქართლში მოპოვებული მასალის განხილვამ მიცვალებულის კულტის შესახებ გამოავლინა, რომ წეს-ჩვეულებები, რომელიც მიცვალებულთან არის დაკავშირებული, ძირითადად ერთნაირია საცვლევ რეგიონის ყოველი მიკრორაიონისათვის. სხვაობა, რომელიც ამა თუ იმ წესის არსებობის ან შესრულების თავისებურებით გამოირჩევა, იკრძალვა ისეთ ადგილებში, რომლებიც ესაზღვრება აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ზოლს (საფლავის მოზომვა, თმის მოჭრის ჩვეულება, და ა. შ.). ამასთან ერთად, ნათელი გახდა, რომ მაგიურ-რელიგიური წეს-ჩვეულებანი, რომლებიც სრულდებოდა მიცვალებულის მიმართ ორმოცი წლის წინ ჩაწერილი მასალის მიხედვით, იმგვარადვე სრულდება დღესაც. სხვაობა თვალში საცემია ისეთი ჩვეულებების გაქრობის ხაზით, რომელთაც თანამედროვე ყოფაში პრაქტიკული გამართლება არა აქვთ (მიცვალებულის დროს სამუშაოს აღკვეთა სოფელში 3 ან 7 დღით, საქორწინო ტანსაცმელში დაკრძალვა და სხვა). სხვაობა ვლინდება მიცვალებულის ხარჯებთან დაკავშირებით, რაზედაც ზემოთ იყო საუბარი.

თვალში საცემი განსხვავება 40 წლის წინათ არსებული ვითარებისაგან, მხოლოდ სასაფლაოების მოწყობის ხაზით ვლინდება. იმ პერიოდში საყოველთაოდ გავრცელებული მარტივი, კუბოს მოყვანილობის ქვის ძეგლები, დღეს შეცვლილია საცხოვრებელი ოთახის მსგავსად მოწყობილი და გადახურული საფლავებით.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ В КАРТЛИ В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

Резюме

Труд написан на основе полевого этнографического материала, собранного автором в 1947—49-х и 1983—84-х годах в

Картли, что дает возможность проследить трансформацию изучаемого культа за 35 лет.

Описаны и изучены все основные элементы погребального обряда. Выявлена сравнительная устойчивость религиозных представлений и ритуальных действий, которые ныне совершаются по силе традиций.

Внимание уделено практикующим за последнее время многолюдным похоронам, которые устраиваются не без корыстных целей. Древняя традиция помогать ближнему в беде, становится источником нажива.

Высказано мнение, согласно которому, самым эффективным средством борьбы против этого негативного явления, является повышение культурного уровня и просвещение населения, ибо культура и мещанство несовместимые понятия.

სარიტ „ტრადიცია და თანამედროვეობა“ გამოცემაში:

1. გ. ნადარეიშვილი, ჯ. ხეცურიანი — ზოგი მავნე წეს-ჩვეულების შესახებ. 1979 წ.
2. ვ. ჩიქოვანი — მავნე ტრადიციების წინააღმდეგ ბრძოლა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული პერიოდიკის მიხედვით. 1979 წ.
3. ნ. ჩუტკერაშვილი — ახალგაზრდობაში რელიგიურობის გამოვლენის თავისებურებანი და მისი დაძლევის გზები. 1980 წ.
4. ზ. თანდილაძე — შუამთობის ტრადიციები და ფოლკლორი. 1980 წ.
5. ჯ. რუხაძე — ხალხური დღესასწაულები და თანამედროვეობა. 1980 წ.
6. ნ. შამანაძე — ცრუმორწმუნეობის და მასთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებათა კრიტიკა ფოლკლორში. 1980 წ.
7. ალ. რობაქიძე — ტრადიცია და ცხოვრების წესი. 1981 წ.
8. მ. ბეჭია — საოჯახო და საქორწინო ტრადიციების მნიშვნელობა თანამედროვე ქართული ოჯახის სიმტკიცისათვის. 1981 წ.
9. მ. კეკელია — ეროვნული ჩვეულებების და ტრადიციების ბუნებისათვის. 1982 წ.
10. გ. ყორანაშვილი — ეთნოფსიქოლოგია და ტრადიციები. 1983 წ.
11. გ. ყორანაშვილი — ეთნიკური თვითშეგნება და ტრადიციები. 1984 წ.
12. გ. ახვლედიანი — ტრადიციების პრობლემები XVIII—XIX საუკუნეების ქართველი ისტორიკოსების ნაშრომები. 1984 წ.
13. ნ. ჩაფიძე — ეროვნული კულტურის სოციალური ფუნქცია. 1985 წ.
14. ავ. კაცაძე — საქართველოს მოსახლეობის მიგრაციის ტრადიციული ფორმები და თანამედროვეობა, 1985 წ.
15. ლ. მარგოშვილი — ბანკისელი ქისტების წეს-ჩვეულებები და თანამედროვეობა. 1985 წ.
16. ა. სოხაძე — წეს-ჩვეულებათა ვარგისიანობის კრიტერიუმისათვის. 1985 წ.

17. ნ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე — ბავშვის აღზრდის ქართული ხალხური წეს-ჩვეულებანი. 1986 წ.
18. ლ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი — ტრადიციული საქორწინო-ქმედობითი უღებების სტრუქტურის ანალიზი და ინოვაცია. 1986 წ. ზ ი ზ ლ ი ი მ ი თ ე ჯ ა
19. თ. ო ჩ ი ა უ რ ი — დაკრძალვის წესები ქართლში ძველად და ახლა. 1987 წ.
20. ლ. ბ. ფ ა შ ა ე ვ ა — საქართველოს ქურთების საქორწინო წეს-ჩვეულებების პოზიტიური და ნეგატიური ელემენტები. 1987 წ. (რუსულ ენაზე).

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
გარდაცვალების დროს შესრულებული წესები	7
მიცვალებულის დაკრძალვა	18
მიცვალებულის ხარჯები	25
მიცვალებულის მოსაგონარი დღეობები	29
სულეთი	30
Погребальные обряды в Картли в прошлом и настоящем	34

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

სბ 3748

გამომცემლობის რედაქტორი ელ. ქაჯაია
მხატვარი გ. ლომიძე
მხატვრული რედაქტორი ი. სიხარულიძე
ტექნორედაქტორი ნ. ბოკერია
კორექტორი ც. ქიტიაშვილი
გამომშვები ელ. მაისურაძე

გადაეცა წარმოებას 17.7.1987; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 19.10.1987;
ქალაქის ზომა 60X90¹/₁₆; ქალაქი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდი თაბახი 2.5;
პირ. საღ.-გატ. 2.8; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 1.9;

უე 01064; ტირაჟი 1000; შეკვეთა 2544;

ფასი 30 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქართველოს
- ენციკლოპედია (გამომცემი)

Тинатин Алексеевна Очиаури

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ В КАРТЛИ
В ПРОШЛОМ И НАСТОЯЩЕМ

(на грузинском языке)

«МЕЦНИЕРЕБА»

ТБИЛИСИ

1987

